

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΚΑΤΑΡΤΙΣΗΣ
ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΗΣ ΔΡΑΣΗΣ

Επιμέλεια: Στέλιος Περράκης

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ
ΤΩΝ ΓΕΡΜΑΝΙΚΩΝ ΠΟΛΕΜΙΚΩΝ
ΕΠΑΝΟΡΘΩΣΕΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ

Γράφουν:

Μ. Γλέζος, Α. Μπρεδήμας, Σ. Περράκης, Α. Ράντος,
Ι. Μπουρλογιάννης-Τσαγγαρίδης, Μ.-Ντ. Μαρούδα, Ε. Μίχα,
Β. Σαράντη, Κ. Σταμούλη, Χ. Τσιλιώτης

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
Ι. ΣΙΔΕΡΗΣ

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΩΝ ΓΕΡΜΑΝΙΚΩΝ ΠΟΛΕΜΙΚΩΝ
ΕΠΑΝΟΡΘΩΣΕΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ

ISBN: 978-960-08-0592-5

Πρώτη έκδοση: Ιανουάριος 2012

Copyright © Στέλιος Περράκης

Copyright © Εκδόσεις Ι. ΣΙΔΕΡΗΣ, έτος ιδρύσεως 1891
Κεντρική διάθεση: Σόλωνος 116, 106 81 Αθήνα
Τ: 210 3833434, F: 210 3832294
E: contact@isideris.gr, S: www.isideris.gr

Επιμέλεια κειμένων: Μαρία Κουτσανδρέα
Ηλεκτρονική σελιδοποίηση: Φωτεινή Σκουρή
Μακέτα εξωφύλλου: Φωτεινή Σκουρή

Τυπώθηκε σε χαρτί ελεύθερο χημικών ουσιών χλωρίου και φιλικό
προς το περιβάλλον.

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις του Ελληνικού Νόμου (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως άνευ γραπτής άδειας του εκδότη η κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή (ηλεκτρονική, μηχανική ή άλλη) και η εν γένει εκμετάλλευσή του συνόλου ή μέρους του έργου.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ ΚΑΡΟΛΟΥ ΠΑΠΟΥΛΙΑ	11
ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ	13

ΑΝΤΙ ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ

<i>Σ. Περράκης, Μ.-Ντ. Μαρούδα</i> Πολεμικές επανορθώσεις στο σύγχρονο Διεθνές Δίκαιο. Η διεθνής πρακτική και η ελληνική περίπτωση. Μια σύνθεση κι ένας αναστοχασμός	23
---	----

Α' ΕΝΟΤΗΤΑ

<i>Μ. Γλέζος</i> Το ζήτημα των πολεμικών επανορθώσεων για τα θύματα της γερμανικής Κατοχής στην Ελλάδα: μία εισαγωγική γενική προσέγγιση	113
<i>Ι. Μπουρλογιάννης-Τσαγγαρίδης</i> Η διεκδίκηση γερμανικών πολεμικών επανορθώσεων: το πολιτικό πλαίσιο. Η ματιά ενός διπλωμάτη	123

Κ. Σταμούλη

Από το Δίστομο... στη Φλωρεντία... ως την Επιτροπή Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Διεκδικώντας πολεμικές επανορθώσεις σε εθνικό και διεθνές επίπεδο	133
--	-----

Β' ΕΝΟΤΗΤΑ

Α. Μπρεδήμας

Το κατοχικό δάνειο: μία εναλλακτική προοπτική δικαίωσης;	143
---	-----

Α. Ράντος

Η (δια)δικαστική πορεία της υπόθεσης των γερμανικών πολεμικών επανορθώσεων στην Ελλάδα	199
---	-----

Χ. Τσιλιώτης

Η αναγκαστική εκτέλεση κατά του γερμανικού Δημοσίου για την ικανοποίηση δικαστικώς επιδικασθεισών απαιτήσεων εις βάρος του κατά το ελληνικό και το Δημόσιο Διεθνές Δίκαιο	213
--	-----

Ε. Μίχα

Η συμβολή των εθνικών δικαστηρίων στην εξέλιξη του Διεθνούς Δικαίου για τις πολεμικές επανορθώσεις: Η περίπτωση της γερμανικής νομολογίας	275
---	-----

Β. Σαράντη

Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και το ζήτημα της κρατικής ασυλίας	299
--	-----

Γ' ΕΝΟΤΗΤΑ

Η ελληνική αγόρευση στο Διεθνές Δικαστήριο στην υπόθεση Δικαστικές Ασυλίες Κράτους, Γερμανία/Ιταλία, Ελλάδα παρεμβαίνουσα	335
<i>Σ. Περράκης, Μ.-Ντ. Μαρούδα</i> Γνωμοδοτικό σημείωμα. Η κρατική ετεροδικία απέναντι στις σοβαρές παραβιάσεις κανόνων ανθρωπιστικού δικαίου που χαρακτηρίζονται <i>jus cogens: quid?</i>	381
ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΟΥ ΕΚΕΚΔΑΑΔ	391

ΑΝΤΙ ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ
ΠΟΛΕΜΙΚΕΣ ΕΠΑΝΟΡΘΩΣΕΙΣ ΣΤΟ ΣΥΓΧΡΟΝΟ
ΔΙΕΘΝΕΣ ΔΙΚΑΙΟ. Η ΔΙΕΘΝΗΣ ΠΡΑΚΤΙΚΗ
ΚΑΙ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ. ΜΙΑ ΣΥΝΘΕΣΗ
ΚΙ ΕΝΑΣ ΑΝΑΣΤΟΧΑΣΜΟΣ

Στ. Περράκης - Μ. Ντ. Μαρούδα***

Ι. Εισαγωγικές Παρατηρήσεις

1. Το ζήτημα της «επανόρθωσης» των θυμάτων από τις παραβιάσεις του Διεθνούς Ανθρωπιστικού Δικαίου (ΔΑΔ) στη διάρκεια ενόπλων συρράξεων, το οποίο γνωρίζει μια σημαντική κινητικότητα τα τελευταία χρόνια, ιδίως ενώπιον δικαιοδοτικών ή άλλων οργάνων, δεν συνιστά μια νομική και θεσμική πρωτοτυπία ή νεωτερικότητα. Διαχρονικό ζήτημα, σημαντικό και με παρουσία την επαύριο ενόπλων συρράξεων, ανατρέχει στο κλασικό Δίκαιο του Πολέμου, ιδίως στη συνιστώσα του της Χάγης (4^η Σύμβαση 1907 και Κανονισμός Νόμων κι Εθί-

* Καθηγητής Διεθνών και Ευρωπαϊκών Θεσμών Παντείου Πανεπιστημίου, Κάτοχος Έδρας Jean Monnet ad personam «Δημοκρατία και Δικαιώματα του Ανθρώπου στην ΕΕ» και Έδρας UNESCO «Δημοκρατία, Δικαιώματα του Ανθρώπου, Ειρήνη», Διευθυντής Ευρωπαϊκού Κέντρου Έρευνας και Κατάρτισης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και Ανθρωπιστικής Δράσης.

** Λέκτορας Διεθνούς Δικαίου Παντείου Πανεπιστημίου, Κύρια Ερευνήτρια ΕΚΕΚΔΑΔ, Δικηγόρος, Σύμβουλος Ανθρωπιστικού Δικαίου ΕΕΣ, πρ. Αξιωματούχος της Διεθνούς Επιτροπής Ερυθρού Σταυρού.

μων Πολέμου). Οι ρυθμίσεις αυτές –που, μετέπειτα, βαίνουν διευρυνόμενες– αναφέρονται στη συμπεριφορά των εμπόλεμων Μερών στις συρράξεις και στη διάρκεια πολεμικής κατοχής και τις συνέπειές της¹.

Μια ανάγκη συνδρομής των θυμάτων των ενόπλων συρράξεων με δίκαιο και κατάλληλο τρόπο αναδύεται πειστικά, το νομικό ένδυμα της οποίας φαίνεται να ξεπερνά σήμερα τα όρια του ισχύοντος διεθνούς δικαίου. Και τούτο γιατί, αν η επανόρθωση των θυμάτων παραβιάσεων του Διεθνούς Ανθρωπιστικού Δικαίου (ΔΑΔ) σήμερα θεωρείται ως μια κεκτημένη αρχή του διεθνούς δικαίου, υποστηριζόμενη από τη θεωρία και μια διαρκώς εξελισσόμενη πρακτική, υπάρχει ωστόσο ένα σημαντικό έλλειμμα ως προς τα νομικά μέσα ατομικής δράσης, σε εθνικό και διεθνές επίπεδο, προκειμένου να ασκήσουν τα θύματα των παραβιάσεων το δικαίωμά τους στην επανόρθωση.

2. Είναι αξιοσημείωτο ότι στον συγκλίνοντα –σε στόχευση και προστασία– κλάδο του Διεθνούς Δικαίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, η κατάσταση είναι τελείως διαφορετική, βλέπε ικανοποιητική. Και αυτό, αφού πρόκειται για ένα νομικό καθεστώς που επιτρέπει την ατομική προσφυγή για επανόρθωση, μέσω πολλαπλών μηχανισμών διεθνούς ελέγχου των υποχρεώσεων, σε περιφερειακό και οικουμενικό επίπεδο, που αναλαμβάνουν να διασφαλίσουν τα κράτη στο πεδίο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου².

3. Στο υπό εξέταση πεδίο εφαρμογής του διεθνούς δικαίου, δηλαδή των πολεμικών επανορθώσεων, σωρεύονται ή διασταυρώνονται ζητήματα, όπως η διεθνής ευθύνη του κρά-

1. Για τις υποχρεώσεις των εμπόλεμων βλ. Μ. Ντ. Μαρούδα, «Διεθνές Δίκαιο των ενόπλων συρράξεων», στον συλλογικό τόμο, Κ. Αντωνόπουλος, Κ. Μαγκλιβέρας (επιμέλεια), *Το Δίκαιο της διεθνούς κοινωνίας*, Νομική Βιβλιοθήκη, 2011, (κεφ. 24). Για τις υποχρεώσεις της κατέχουσας δύναμης βλ. Στ. Περράκης, *Η πολεμική κατοχή στο σύγχρονο διεθνές δίκαιο*, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1990.

2. Βλ. αντί πολλών, Στ. Περράκης, *Διαστάσεις της διεθνούς προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου*, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2009.

τους, η ατομική ποινική ευθύνη, η ετεροδικία του κράτους, το Ανθρωπιστικό Δίκαιο και τα Δικαιώματα του Ανθρώπου με τις εγγυήσεις τους, αξιώσεις κρατών και ιδιωτών, εθνικά και διεθνή δικαιοδοτικά όργανα, διπλωματική προστασία επιμέρους κρατών, μη κρατικοί δρώντες κ.λπ³. Με την πάροδο του χρόνου, το πεδίο αυτό γνώρισε μια εντυπωσιακή κινητικότητα από την πλευρά των θυμάτων των παραβιάσεων Ανθρωπιστικού Δικαίου και Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και μια επιτάχυνση σε επίπεδο θεσμών, προκειμένου να επιτευχθεί η ικανοποίηση των προβαλλόμενων αξιώσεων επανορθώσεων.

Στο πλαίσιο αυτό, μια σημαντική καμπή αποτελεί το ζήτημα των «γερμανικών επανορθώσεων» στην Ελλάδα, ιδίως με τις αγωγές που ασκήθηκαν ενώπιον των ελληνικών δικαστηρίων από τα θύματα σφαγών στη διάρκεια της γερμανικής κατοχής στην Ελλάδα (1940-1941), μεταξύ των οποίων και στην εμβληματική υπόθεση του Διστόμου.

4. Στις σειρές που ακολουθούν επιχειρούμε μια συνθετική προσέγγιση της όλης προβληματικής των πολεμικών επανορθώσεων για παραβιάσεις του Διεθνούς Ανθρωπιστικού Δικαίου, μέσα από το πρίσμα της θεωρίας και κυρίως της πρακτικής του Διεθνούς Δικαίου, που αναδεικνύει τις θεμελιώδεις εξελίξεις της διεθνούς δικαιοταξίας και τελεολογικά τον «εξανθρωπισμό»/humanization⁴ του ζητήματος της προστασίας των θυμάτων των ενόπλων συρράξεων και της πολεμικής κατοχής. Ένα ζήτημα που σχετίζεται ευθέως με τη νέα θέση και τον ρόλο του ατόμου στη διεθνή δικαιοταξία⁵, όπως και των δικαιωμάτων του ανθρώπου σ' αυτήν⁶.

3. Για μια συνολική θεώρηση του ζητήματος βλ. P. D'Argent, *Les réparations de guerre en droit international public*, Bruylant, 2002.

4. Για να δανεισθούμε την έκφραση του T. Meron, *The humanization of International Law*, M.Nijhoff, Leiden, 2006.

5. Βλ. τις απόψεις πλειάδας θεωρητικών του διεθνούς δικαίου, όπως H. Lauterpacht, R.-J. Dupuy, Abi-Saab, Cassese, Cascado Tridande, Meron, Ρούκουνας, Σπυρόπουλος, Τενεκίδης κ.ά.

6. Αντί πολλών βλ. St. Perrakis, *Le nouveau rôle élargi des droits de l'homme*.

II. Πολεμικές Επανορθώσεις και ατομικές αξιώσεις. Νομικό πλαίσιο και πρακτική

A. Θεσμικό και νομικό πλαίσιο αναφοράς στις πολεμικές επανορθώσεις. Διεθνής ευθύνη του κράτους και αξιώσεις των θυμάτων

α. Η υποχρέωση επανόρθωσης του κράτους για ζημίες που προκαλεί η αντιδιεθνής συμπεριφορά του

5. Η υποχρέωση του κράτους να επανορθώσει πλήρως για τις ζημίες που προκάλεσε η παράνομη –κατά το διεθνές δικαιο– συμπεριφορά του αποτελεί μια από τις πλέον εμπεδωμένες, διαχρονικά θεμελιώδεις λειτουργίες και αρχές της διεθνούς δικαιοταξίας. Μάλιστα, η διεθνής νομολογία (Διαρκές Δικαστήριο Διεθνούς Δικαιοσύνης και Διεθνές Δικαστήριο) αντιμετώπισε έγκαιρα το ζήτημα της επανόρθωσης που οφείλει το κράτος, ως θεραπεία της διεθνούς ευθύνης του (βλ. υποθέσεις *Ισπανική Ζώνη Μαροκινών Αξιώσεων*⁷, *Εργοστάσιο Chorzow*⁸ και *Στενά της Κέρκυρας*⁹).

6. Από την άλλη μεριά, η επανόρθωση για παραβιάσεις του Ανθρωπιστικού Δικαίου (ΔΑΔ) αποτελεί, συγχρόνως, και

Esquisse de quelques considérations juridico-politiques, K.Vasak *Amicum Liber*, Bruylant-Bruxelles, 1999, 723-745.

7. Βλ. την θέση του Διαιτητή Huber για την *υποχρέωση αποζημίωσης* (βλ. RIAA, ii, 615, 641).

8. Στην εν λόγω υπόθεση [απόφαση (Δικαιοδοσία)], το ΔΔΔΔ δήλωνε ότι: «Αποτελεί αρχή του διεθνούς δικαίου ότι η παραβίαση μιας υποχρέωσης δημιουργεί την υποχρέωση επανόρθωσης κατά προσήκοντα τρόπο» (βλ. PCJI, 1927, A, No9, σ. 21). Στην απόφαση επί της ουσίας, συμπλήρωσε ότι: «It is a great principle of international law and even a general conception of law, that any breach of international engagement, involves an obligation to make reparation ...», PCIJ, 1928, Ser A, no17, 27, 47.

9. Βλ. ICJ Reports, 1949.

μια από τις καλύτερα θεμελιωμένες αρχές του¹⁰. Αυτή η αρχή καθιερώθηκε ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Έκτοτε αποτελεί γενικό κανόνα εθιμικού δικαίου, που κωδικοποιήθηκε για πρώτη φορά με το άρθρο 3 της Τέταρτης Σύμβασης της Χάγης του 1907, το οποίο αποτελεί τον πυρήνα του όλου συστήματος¹¹. Αν και υπήρξαν αμφιβολίες, από την κρατούσα ερμηνεία του άρθρου 3 της IV Σύμβασης Χάγης 1907, προκύπτει ότι ο παραβάτης υποχρεούται σε αποζημίωση οποιουδήποτε ζημιωθέντα, είτε Κράτους, είτε φυσικού ή νομικού προσώπου¹².

Η υποχρέωση επαναλαμβάνεται δε, πιο ξεκάθαρα, με το άρθρο 91 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου (ΠΠ I) του 1977 στις Συμβάσεις της Γενεύης του 1949, ενώ επιβεβαιώνεται με το άρθρο 38 του Δεύτερου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου (ΠΠ II) του 1999 στη Σύμβαση της Χάγης του 1954 για την προστασία των πολιτιστικών αγαθών στη διάρκεια ενόπλων συρράξεων¹³. Ενώ αρχικά αναφέρεται κυρίως στην αποκατά-

10. Βλ. αναλυτικά, Μ. Ντ. Μαρούδα, *Η διεθνής ευθύνη για παραβιάσεις του διεθνούς ανθρωπιστικού δικαίου: Η κρατική και ατομική ευθύνη σε κίνηση*, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2006, *passim*.
11. G. Abi-Saab, «The specificities of humanitarian law», in *Studies and Essays, in Honour of Jean Pictet*, 1984, p. 269· F. Kalshoven, «Article 3 of the Convention (IV), respecting the laws and customs of war on land», in H. Fujita, I. Suzuki, K. Nagano (eds), *War and Rights of Individuals*, Nippon Hayron-sha Co, Ltd. Publishers, Tokyo, 1999, p. 37. Επίσης, τη συμβολή των E. David, C. Greenwood στον ίδιο τόμο· P. D' Argent, *Des règlements collectifs aux règlements individuels (collectivisés)*, 5 Int'l L.F. D. Int'l, 2003, 10.
12. Βλ. ήδη Κ. Ευσταθιάδη, *Αι κυρώσεις δια τας παραβιάσεις των κανόνων του πολέμου*, *Μελέται Διεθνούς Δικαίου*, τ. Β', Αθήνα, 1959, 321.
13. Βλ. και F. Kalshoven, State responsibility for warlike acts of the armed forces- From article 3 of Hague Convention IV to article 91 of Additional Protocol I of 1977 and beyond, 40 ICLQ, 1991. 827· G. Aldrich, «Individuals as subjects of International Humanitarian Law», in J. Makarczyk (ed.), *Theory of International Law at the threshold of the 21st century: Essays in Honour of Krzysztof Skubiszewski*, 1996, 851-859· L. Zegveld, Remedies for victims of violations of international humanitarian law, 85 IRRC,

σταση και αποζημίωση, εντασσόμενη στους κανόνες διεθνούς ευθύνης των κρατών, με τις Συμβάσεις της Γενεύης του 1949 (ΣΓ' 49) συμπληρώνεται και με την αναγνώριση ατομικής ποινικής ευθύνης (άρθρα 51, 52, 131, 148 των τεσσάρων ΣΓ' 49 αντίστοιχα) και την υποχρέωση των Κρατών να διώκουν ενώπιον της δικαιοσύνης τους ατομικά υπευθύνους των παραβιάσεων¹⁴.

Τον εθιμικό χαρακτήρα της υποχρέωσης του υπεύθυνου κράτους να προχωρήσει στην πλήρη επανόρθωση για παραβιάσεις του ΔΑΔ που τελέσθηκαν στη διάρκεια συρράξεων διεθνούς ή μη χαρακτήρα, ανέδειξε, τελευταία, και η μελέτη για το Εθιμικό Διεθνές Ανθρωπιστικό Δίκαιο (Κανόνες 149, 150) της Διεθνούς Επιτροπής Ερυθρού Σταυρού¹⁵.

7. Από την άλλη μεριά, η υποχρέωση επανόρθωσης προβλέπεται και σε διάφορες διεθνείς πράξεις, σε συμφωνίες ειρήνης¹⁶, ή και σε δηλώσεις κρατών περί αναγνώρισης της οφειλόμενης επανόρθωσης¹⁷. Ακόμη και σε περιπτώσεις άρ-

2003, 497-506· C. Greenwood, «International Humanitarian Law (Law of War)», in F. Kalshoven, *The Centennial of the First International Peace Conference 2000*, 2000, 161-250.

14. Για το κείμενο των εν λόγω διατάξεων βλ. Στ. Περράκης-Μ.-Ντ. Μαρούδα, *Ένοπλες συρράξεις και Διεθνές Ανθρωπιστικό Δίκαιο, Κείμενα Διεθνούς Πρακτικής*, τ. 12, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2001.

15. J.-M. Henckaerts, L. Doswald-Beck, *Droit International humanitaire coutumière*, Vol I, CICR, Bruylant, 2006, 698, 707 επ.

16. Βλ., π.χ., τη Συμφωνία των Παρισίων του 1946 για τις Επανορθώσεις από τη Γερμανία.

17. Βλ. δήλωση του Κουβέιτ ότι «Κράτη που προκαλούν βλάβες στο περιβάλλον οφείλουν να τις θεραπεύσουν». Σχετική η πρακτική του Κουβέιτ, 1997, Μελέτη ΔΕΕΣ, Κεφάλαιο 4.4. (2004). Βλ. ακόμη στις ΗΠΑ, Σχέδιο Ψηφίσματος στο οποίο καλείτο η Ιαπωνία να «ακαταβάλει άμεσα επανορθώσεις σε θύματα [σεξουαλικής υποδούλωσης νεαρών γυναικών κατά τη διάρκεια της Ιαπωνικής Κατοχής της Ασίας και των Νησιών του Ειρηνικού κατά τη διάρκεια του Β' ΠΠ, γνωστών ως «γυναικών ανακούφισης»], ΗΠΑ, Κοινοβούλιο, 107^ο Κονγκρέσο, 1^η Σύνοδο, Ψήφισμα 195, HCON 195 IH, 24.6.01.

νησης καταβολής αποζημιώσεων –όπως η περίπτωση της Γερμανίας σε απάντηση αξιώσεων Ελλήνων πολιτών– για παράνομες κατά το διεθνές δίκαιο πράξεις¹⁸, ή παραίτησης από σχετικές αξιώσεις¹⁹.

Σημαντικό για το ζήτημα της επανόρθωσης είναι εξάλλου το περιεχόμενο των άρθρων 75 Καταστατικού του Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου και 31 Άρθρων Διεθνούς Ευθύνης της Επιτροπής Διεθνούς Δικαίου (ΕΔΔ), που προβλέπουν ότι «το υπόλογο Κράτος έχει την υποχρέωση πλήρους επανόρθωσης για κάθε ζημία που προκάλεσε με τη "διεθνώς παράνομη πράξη"». Περαιτέρω, το άρθρο 34 των «Άρθρων» της ΕΔΔ, προβλέπει ότι η «πλήρης επανόρθωση για τον τραυματισμό που προκάλεσε η παράνομη πράξη θα πάρει τη μορφή αποκατάστασης, αποζημίωσης ή ικανοποίησης, ή συνδυασμό των τριών».

8. Η υποχρέωση επανόρθωσης αναγνωρίζεται και από το άρθρο 41 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕυρΣΔΑ), που τυγχάνει εφαρμογής και στη διάρκεια ενόπλων συρράξεων²⁰. Επίσης, αναγνωρίζεται σε όλα σχεδόν τα στρατιωτικά εγχειρίδια των συμβαλλομένων Κρατών στις

18. Βλ., π.χ., απάντηση σε ερώτηση μελών της Κάτω Βουλής της Γερμανίας όσον αφορά τις γερμανικές επανορθώσεις προς τους Έλληνες-θύματα του Γερμανικού Εθνικού Σοσιαλιστικού καθεστώτος, σύμφωνα με την οποία: «... Μετά την έλευση 50 ετών από το τέλος του πολέμου και δεκαετίες ειρηνικής, έμπιστης και παραγωγικής συνεργασίας της ΟΔ Γερμανίας με τη διεθνή κοινότητα των Κρατών, το ζήτημα των επανορθώσεων έχει χάσει τη νομιμοποίησή του. Από το τέλος του Β' ΠΠ, η Γερμανία έχει καταβάλει επανορθώσεις που όφειλε, σε μεγάλο βαθμό, σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο και τα ενδιαφερόμενα Κράτη θα έπρεπε να τις χρησιμοποιήσουν για να αποζημιώσουν τους υπηκόους τους... Επιπλέον, επανορθώσεις που δίνονται 50 χρόνια μετά το τέλος των εχθροπραξιών θα αποτελούσαν εξαίρεση στην πρακτική του δημοσίου διεθνούς δικαίου», ΒΤ-Drucksache 13/2878, 7.11.1995.

19. Τέτοιες είναι η Σύμβαση του Κράτους της Αυστρίας του 1955 (προόμιο και άρθρο 21) και η Κοινή Διακήρυξη των Σοβιετο-Ιαπωνικών Σχέσεων του 1956 (άρθρο 6).

20. Βλ. Στ. Περάκης, *Διαστάσεις...*, όπ. παρ., σελ. 183.

Συμβάσεις της Γενεύης του 1949, αλλά και σε θέσεις-απόψεις κρατών²¹.

9. Η υποχρέωση επανόρθωσης για παραβιάσεις ΔΑΔ επιβεβαιώνεται επίσης και από την πρακτική διεθνών οργανισμών και διασκέψεων²². Έτσι, π.χ., Ψηφίσματα της Γενικής Συνέλευσης του ΟΗΕ (ΓΣ/ΗΕ) για τις συρράξεις στην πρώην Γιουγκοσλαβία αναγνώριζαν, ήδη από το 1993, «το δικαίωμα των θυμάτων εθνοκάθαρσης να λάβουν δίκαιη επανόρθωση για τις απώλειες που υπέστησαν» και παρότρυναν όλα τα Μέρη στη σύρραξη «να εκπληρώσουν τις συμφωνίες που έχουν συνομολογήσει προς αυτό τον σκοπό»²³.

Στα πλαίσια της λογικής που διαμορφώθηκε σ' αυτό το πεδίο, αξιοσημείωτο ήταν το έργο της Επιτροπής Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΑ) του ΟΗΕ και της Υπο-Επιτροπής της για την Πρόληψη των Διακρίσεων και την Προστασία των Μειονοτήτων, όχι μόνο σε σχέση με επιμέρους συρράξεις²⁴, αλλά όσον αφορά και τη διαμόρφωση ενός σχεδίου Έκθεσης για τις «Βασικές Αρχές και Κατευθυντήριες Οδηγίες γύρω από το δικαίωμα θεραπείας και επανόρθωσης για τα θύματα σοβαρών παραβιάσεων δικαιωμάτων του ανθρώπου και σημαντικών (graves) παραβιάσεων ΔΑΔ» («Αρχές Επανόρθωσης») [εισηγητές Theo van Boven (1989-1997) και Cherif Bassiouni (1998-2000)].

21. Βλ. π.χ. Κροατίας, E/CN.4/1998/34, 22.12.97.

22. Βλ. Εκθέσεις της ΔΕΕΣ προς την ΓΣ/ΗΕ είτε για την προστασία των θυμάτων πολέμου (στο 292 IRRC, 1993, 391-445), είτε για την προστασία του περιβάλλοντος σε περιόδους ενόπλων συρράξεων (UN Doc.A/48/269, 29.793 παρ.47) όπου επιβεβαιώνεται η «ευθύνη των Κρατών για πράξεις και παραλείψεις που τους αποδίδονται και που συνιστούν παραβίαση διεθνούς υποχρέωσης...» και ότι τα Κράτη που υφίστανται βλάβες δικαιούνται να επικαλεστούν τη διεθνή ευθύνη των Κρατών... συμπεριλαμβανομένης και της επανόρθωσης».

23. Βλ. Ψήφισμα 48/143, 20.12.93, παρ.13, αλλά και 49/196, 23.12.94 παρ. 13.

24. Βλ. ενδεικτικά τα Ψηφίσματα της ΕΔΑ για το Αφγανιστάν, 1998/70, 21.4.98 παρ5(δ), 1996/75, 23.4.96 παρ.10 και της Υπο-Επιτροπής ΔΑ για τη Βοσνία-Ερζεγοβίνη 1993/17, 20.8.93 παρ8 και 1995/8, 18.8.95 παρ. 6.

Οι «Αρχές Επανόρθωσης» –κείμενο με σημαντική νομική και ηθική αξία– επιχειρούν μια κωδικοποίηση του σύγχρονου διεθνούς *corpus juris* στο ζήτημα της επανόρθωσης για μεγάλες και σημαντικές παραβιάσεις δικαιωμάτων του ανθρώπου και ΔΑΔ, προβλέποντας ως αντίδραση σε τέτοια εγκλήματα όχι μόνο τη δίωξη των υπευθύνων, αλλά την παροχή σε θύματα και συγγενείς τους πλήρους αποζημίωσης, αλλά και προστασίας. Στην τελική εκδοχή τους, οι «Αρχές Επανόρθωσης»²⁵ το 2005 εγκρίθηκαν από την Επιτροπή Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (Res 2005/53) και επικυρώθηκαν από τη Γενική Συνέλευση ΟΗΕ (A/RES/60/147, 16 Δεκεμβρίου 2005).

10. Αλλά και η International Law Association, τον Αύγουστο του 2010, διακήρυξε ότι «τα θύματα ενόπλων συρράξεων έχουν δικαίωμα επανόρθωσης από τα Μέρη που ευθύνονται».

11. Είναι αξιοσημείωτο, επίσης, ότι το Διεθνές Δικαστήριο στη γνωμοδότησή του για το «Τείχος»²⁶, προσεγγίζοντας το ζήτημα της υποχρέωσης επανόρθωσης, υπογράμμισε την ευθύνη του Ισραήλ να επανορθώσει ζημιές που προκάλεσε σε όλα τα θιγόμενα φυσικά και νομικά πρόσωπα.

12. Το όλο ζήτημα της επανόρθωσης των θυμάτων επηρεάζεται θετικά και από τις εξελίξεις στο πεδίο του διεθνούς ποινικού δικαίου, ιδίως στο επίπεδο της ατομικής ποινικής ευθύνης, με την εντυπωσιακή ανάπτυξη των θεσμών της διεθνούς ποινικής δικαιοσύνης. Επίσης, επηρεάζεται από την περαιτέρω ανάπτυξη και την αντιμετώπιση –σ' εθνικό αλλά κυρίως διεθνές επίπεδο– της διεθνούς προστασίας δικαιωμάτων του ανθρώπου σε περιφερειακό και οικουμενικό επίπεδο κ.λπ.

25. Πλήρης τίτλος: Θεμελιώδεις αρχές και οδηγίες σχετικά με ένα δικαίωμα προσφυγής και επανόρθωσης των θυμάτων κατάφωρων παραβιάσεων του διεθνούς δικαίου των δικαιωμάτων του ανθρώπου ή σοβαρών παραβιάσεων του διεθνούς ανθρωπιστικού δικαίου.

26. Γνωμοδότηση σχετικά με τη «νομιμότητα οικοδόμησης τείχους στα παλαιστινιακά εδάφη», ICJ Reports 2004, σελ. 198 παρ. 152.

13. Πρέπει να σημειωθεί βέβαια ότι κεντρικό σημείο στο πεδίο της κρατικής υποχρέωσης επανόρθωσης αποτελεί η δυνατότητα του θύματος παραβιάσεων του ΔΑΔ να αξιώσει επανόρθωση²⁷.

β. Οι μορφές επανόρθωσης

14. Ένα ενδιαφέρον –πρακτικό– ζήτημα στο πεδίο της επανόρθωσης σχετίζεται με τις μορφές που μπορεί αυτή να λάβει. Σύμφωνα με τα Άρθρα Διεθνούς Ευθύνης της ΕΔΔ, το ΔΑΔ και τις «Αρχές Επανόρθωσης» του 2005 της ΓΣ/ΟΗΕ, η πλήρης επανόρθωση περιλαμβάνει τρεις επιμέρους μορφές: την αποκατάσταση, την αποζημίωση ή την ικανοποίηση²⁸.

ι. Η αποκατάσταση

15. Η αποκατάσταση είναι η πρώτη μορφή επανόρθωσης και αποσκοπεί στην επαναφορά στην κατάσταση των πραγμάτων που υπήρχε πριν από την τέλεση της παράνομης πράξης. Προβλέπεται από τις διατάξεις του άρθρου 35 των «Άρθρων» της

27. Για τη δυνατότητα αυτή, βλ. A. Randelzhofer, C. Tomuschat (eds), *State responsibility and the individual: Reparation in instances of grave violations of human rights*, Martinus Nijhoff Publishers, 1999 και D. Shelton, *Remedies in International Human Rights Law*, Oxford University Press, 1999. Βλ. ακόμη άρθρο J. K. Kleffner, *Establishing an individual complaints procedure for violation of international humanitarian law*, 3 YIHL, 2000. Βλ. Sassoli, *όπ.παρ.*, 418. Βλ. Σχολιασμό Pictet, Geneva Conventions III, 1960, σ. 630 και Sandoz-Zimmerman, *Commentary*, 1987, 1056. Ακόμη, βλ. άρθρο 48 (2β) «Άρθρων» ΕΔΔ. Πρβλ. ακόμη την προαναφερόμενη υπόθεση *Εργοστάσιο Chorow* στο ΔΔΔΔ, *όπ.παρ.*

Σε κάθε περίπτωση εξαιρετικά σημαντικές είναι οι υποθέσεις στις ΗΠΑ, *Handel/Artukovic*, Central district of California, 601, Supp.1421, 1985, αναδημοσίευση στο M. Sassoli, A. Bouvier, *How does law protect in war*, ICRC, Geneva, 1999, 714-9. Για την υπόθεση *Kadic/Karadzic*, *ibid.*, 1274-1281, αλλά και ενώπιον δικαστηρίων στην Ινδία, όπως η υπόθεση *People's Union for Civil Liberties/Union of India*, *ibid.*, 1399-1401.

28. Διεξοδική συζήτηση για την όλη θεματική βλ. Μ.-Ντ. Μαρούδα, *Η διεθνής ευθύνη...*, *όπ.παρ.*, σελ. 382 επ.

ΕΔΔ καθώς και τις «Αρχές Επανόρθωσης» (παρ. 21). Σύμφωνα με τον επίσημο σχολιασμό των εν λόγω κειμένων, η αποκατάσταση για πράξεις που τελέστηκαν στη διάρκεια ενόπλων συρράξεων, περιλαμβάνει π.χ. τον επαναπατρισμό αιχμαλώτων, την απελευθέρωση κρατούμενων, την επιστροφή προσφύγων ή εσωτερικά μετακινηθέντων προσώπων, την επιστροφή περιουσιών, πολιτιστικών αγαθών κ.λπ.

Η διεθνής πρακτική καταγράφει πρόσφατα πολλά παραδείγματα συμφωνιών για επιστροφή ή αποκατάσταση περιουσιών, όπως π.χ. Συμφωνίες Dayton, Σχέδιο Ανάν. Από την άλλη μεριά, ενδιαφέρουσα είναι η πρακτική Διεθνών Οργανισμών, π.χ. ΟΗΕ, ECOWAS, όπου καλούνται τα μέρη μιας σύρραξης (και αντάρτες) να προχωρήσουν στην αποκατάσταση περιουσίας που κλάπηκε, λεηλατήθηκε και ανήκε σε αυτές τις Οργανώσεις ή σε ανθρωπιστικές ΜΚΟ (βλ. π.χ. στη Λιβερία)²⁹.

Τέλος, ενδιαφέρουσες περιπτώσεις –που εξετάζονται και από το Συμβούλιο Ασφαλείας του ΟΗΕ– είναι αυτές της επιστροφής από το Ιράκ περιουσιών του Κουβέιτ, ή και παροχής στοιχείων για αγνοούμενους³⁰, την επιστροφή Παλαιστινίων ηγετών που είχαν εξορισθεί από το Ισραήλ³¹, ή την επιστροφή από τη Ν. Αφρική υλικού στην Ανγκόλα³².

ii. Η αποζημίωση

16. Η αποζημίωση αποτελεί σήμερα την πλέον καθιερωμένη μορφή επανόρθωσης και προβλέπεται ρητά σε σειρά διατάξεων διεθνών συμβάσεων, όπως στα άρθρα 3 της IV Σύμβασης της Χάγης³³, 41 Κανονισμού Χάγης 1899 και 1907, 91 του

29. Βλ. σχετική απόφαση 1071/1996.

30. Βλ. απόφαση 687/1991.

31. Πρβλ. απόφαση 469/1980.

32. Απόφαση 387/1976.

33. Υπάρχει η ερμηνεία ότι η καταβολή της αποζημίωσης «όπου το απαιτεί η

Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου του 1977, 5§5 ΕυρΣΔΑ, αλλά και σε άλλες διεθνείς πράξεις³⁴. Η καταβολή χρηματικού ποσού μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ονομαζόταν συνήθως «πολεμικές επανορθώσεις». Επηρεασμένη από τις Συμβάσεις της Χάγης του 1907, η Συνθήκη των Βερσαλλιών του 1919 (Μέρος VIII) για πρώτη φορά αναφέρεται όχι σε επανορθώσεις, αλλά σε αποζημίωση³⁵.

Η πρακτική αλλάζει με τις συμφωνίες ειρήνης μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Έτσι, αν και οι συμφωνίες αναγνώρισαν την ευθύνη τους, οι ηττημένοι του Άξονα υποχρεώθηκαν να καταβάλουν: α) επανόρθωση προς όσους αμάχους υπέστησαν

περίσταση» είναι συνώνυμο της «restitutio in integrum» του γενικού διεθνούς δικαίου (άρθρο 36 παρ.1 «Άρθρα» ΕΔΔ).

34. Τέτοιες πράξεις είναι: οι Κανονισμοί Αεροπορικού Πολέμου της Χάγης του 1923 (άρθρο 24[5]), που προβλέπουν «υποχρέωση αποζημίωσης για ζημιές (αεροπορικός βομβαρδισμός), το Σχέδιο Σύμβασης 1938 της Ένωσης Διεθνούς Δικαίου (ΙΛΑ) για την προστασία του άμαχου πληθυσμού από νέες πολεμικές μηχανές (άρθρο 29). Η Διακήρυξη των ΗΕ του 1992 για τις Βίαιες Εξαφανίσεις, προβλέπει ότι: «Τα θύματα πράξεων βίαιων εξαφανίσεων και η οικογένειά τους θα διαθέτουν δυνατότητα θεραπείας και θα έχουν το δικαίωμα επαρκούς αποζημίωσης, συμπεριλαμβανομένων των μέσων πλήρους αποκατάστασης. Σε περίπτωση θανάτου του θύματος ως αποτέλεσμα της βίαιης εξαφάνισης, οι συγγενείς τους θα δικαιούνται αποζημίωση» (άρθρο 19). Πρβλ. και τη μεταγενέστερη ομότιτλη Σύμβαση. Ενδιαφέρον ακόμη παρουσιάζουν και Συμφωνίες για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου στη Γουατεμάλα του 1994 (άρθρο VIII) ή στις Φιλιππίνες του 1998 (άρθρο 2[3] Μέρος III), οι οποίες αν και αναφέρονται μόνο σε δικαιώματα του ανθρώπου, λόγω της ένοπλης σύρραξης στο έδαφός τους, περιλαμβάνουν και ζητήματα εφαρμογής ΔΑΔ, και προβλέπουν ότι σε περίπτωση παραβιάσεων «τα Μέρη αναγνωρίζουν ότι συνιστά ανθρωπιστικό καθήκον τους ν' αποζημιώνουν ή να συνδράμουν τα θύματα...».
35. Με το άρθρο 231, η Γερμανία αναγνώρισε την ευθύνη «για την πρόκληση απωλειών και ζημιών...ως συνέπεια του πολέμου, τον οποίο προκάλεσε...η επιθετικότητα της Γερμανίας και των συμμάχων της», ενώ με το άρθρο 232 ανέλαβε την υποχρέωση «να καταβάλει αποζημίωση για όλες τις ζημιές που προκλήθηκαν στον άμαχο πληθυσμό των Συμμάχων και Συνασπισμένων Δυνάμεων και στην περιουσία τους», αναγνωρίζοντας δηλαδή την υποχρέωση αποζημίωσης απευθείας στους ζημιωθέντες.

επίθεση (άρθρα 231 Συνθήκη των Βερσαλλιών, 117 της Συνθήκης Γερμανίας) το σύνολο της οποίας θα υπολογίζετο από ειδική Επιτροπή Επανορθώσεων, και β) απόδοση σε είδος όσων οι περιουσίες αρπάχθηκαν και όσα εισπράχθηκαν από φορολογίες και πρόστιμα.

Η αποζημίωση παίρνει τη μορφή αξιώσεων των ευρωπαϊκών δυνάμεων να μοιραστούν τον πλούτο της ηττημένης Γερμανίας, η οποία αποδέχθηκε να καταβάλει τα έτη 1919, 1920 και τους πρώτους 4 μήνες του 1921 20 δις μάρκα, σε χρυσό, μετρητά και εμπορεύματα, πλοία κ.λπ.³⁶. Εκτός από τις αποζημιώσεις αυτές, οι συνθήκες ειρήνης (άρθρο 297 ε), καθόριζαν ότι «οι υπήκοοι των Συμμαχικών και Συνασπισμένων Δυνάμεων, θα έχουν δικαίωμα αποζημιώσεων για τις ζημιές που προκλήθηκαν από τη Γερμανία... λόγω της εφαρμογής εξαιρετικών μέτρων πολέμου ή διαθέσεως». Το ποσό καθορίστηκε από διεθνή διαιτητικά δικαστήρια που συστάθηκαν για τον σκοπό αυτό.

17. Πρέπει να σημειώσουμε ότι η Συνθήκη των Σεβρών, της 10^{ης} Αυγούστου 1920, που δεν τέθηκε ποτέ σε ισχύ, περιείχε πολύ ενδιαφέρουσες διατάξεις για τις επανορθώσεις, όπως και η Συνθήκη του Νεϊγύ. Πράγματι, αναγνωριζόταν ότι η Τουρκία, που προκάλεσε πολλές ζημιές τις οποίες έπρεπε να επανορθώσει, ανέλαβε ν' αποκαταστήσει περιουσίες, δικαιώματα και συμφέροντα των συμμάχων, ν' αποζημιώσει για τις απώλειες των αμάχων που προκλήθηκαν από πράξεις ή παραλείψεις των Τουρκικών Δυνάμεων στη διάρκεια του Πολέμου (άρθρα 235εδ.1) και σε πρώην οθωμανικά εδάφη που επιστρέφονταν (άρθρα 287,317).

36. Βλ. Β. Kent, *The Spoils of War. The Politics, Economics and Diplomacy of Reparations, 1918-1932*, Clarendon Press, Oxford, 1989, σ. 462, όπου αναλύεται η πολιτική των επανορθώσεων της περιόδου. Βλ. ακόμη, D' Argent, *Les réparations de guerre...* όπ.παρ., 39-126.

Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και την ήττα της Ελλάδας (1922), η Τουρκία εμφανίστηκε ως νικήτρια στις νέες διαπραγματεύσεις, με αποτέλεσμα στη Συνθήκη της Λωζάννης του 1923 να επιβάλει τους όρους της και να απαλειφθούν οι διατάξεις περί επανορθώσεων³⁷. Τελικά, ως συμβιβαστική λύση, η Ελλάδα παραχώρησε το Κάραγατς και η Τουρκία παραιτήθηκε από τις αξιώσεις επανορθώσεων³⁸. Με το ίδιο άρθρο (59) της Συνθήκης της Λωζάννης, η Ελλάδα αναγνώρισε την υποχρέωσή της να επανορθώσει τις ζημιές που προκάλεσαν στην Ανατολία «πράξεις του ελληνικού στρατού ή της ελληνικής διοίκησης, αντίθετες προς τους νόμους του πολέμου»³⁹.

18. Έτσι, την εν λόγω περίοδο του 20^{ου} αιώνα, οι πολεμικές αποζημιώσεις παραμένουν διακρατική υπόθεση, εκτός από την περίπτωση που αναφέρονται ρητά στις αξιώσεις ιδιωτών, π.χ. ενώπιον μικτών διαιτητικών δικαστηρίων.

Από την άλλη μεριά, είναι αξιοσημείωτο, από τον τρόπο καθορισμού των επανορθώσεων στη Συνθήκη των Βερσαλλιών, ότι παράλληλα με τη δικαιική διάσταση της υποχρέωσης, προκύπτει ότι υπήρχε έντονο το στοιχείο της ηθικής διάστασης της ευθύνης της Γερμανίας (άρθρο 231), η οποία ξεσήκωσε θύελλα αντιδράσεων, αν και ερμηνεύτηκε από τα διαιτητικά δικαστήρια ως καθαρά νομική υποχρέωση.

Σύγχρονες τάσεις μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο

19. Η κατάσταση διαφοροποιείται μετά το 1945, με την υπογραφή πολλών συμφωνιών ειρήνης, που προέβλεπαν και την

37. Βλ. σχετικά τη διδακτορική διατριβή του Υ. Yanouloupoulou, *The Conference of Lausanne, 1922-1923*, Birkbeck College, University of London 1974, σελ. 313-5 και Ph. M. Brown, *From Sèvres to Lausanne*, 18 AJIL, 1924, 113.

38. Πρβλ. και Λ. Διβάνη, *Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας (1830-1947)*, Καστανιώτης, 2000.

39. Το κείμενο, βλ. στους Κ. Ιωάννου-Στ. Περράκη, *Γενικό και ειδικό διεθνές δίκαιο, Κείμενα διεθνούς πρακτικής*, τ.1, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1990, 568(582).

καταβολή αποζημιώσεων. Η υποχρέωση για αποζημίωση αφορά έκτοτε κυρίως αξιώσεις αποζημίωσης για περιουσία, για ατομικά και πολιτικά δικαιώματα, που δεν μπορούν πια ν' ασκηθούν, για σοβαρές παραβιάσεις σε βάρος πολιτών κ.ά.⁴⁰.

40. Από τις συμφωνίες που αφορούν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ενδεικτικά σημειώνουμε: τη *Συνθήκη Ειρήνης για την Ιαπωνία*, του 1951 [άρθρα 14(α) όπου αναγνωριζόταν η υποχρέωση της Ιαπωνίας να καταβάλει αποζημίωση για ζημιές που υπέστησαν οι σύμμαχοι στη διάρκεια του Πολέμου, και 16, με το οποίο αναλάμβανε την υποχρέωση ν' αποζημιώσει αιχμαλώτους πολέμου που υπέστησαν κακουχίες], το *Πρωτόκολλο Yoshida-Stikker του 1956*, Ιαπωνίας/Ολλανδίας, στο οποίο η Ιαπωνία «προκειμένου να εκφράσει τη συμπάθεια και λύπη προς όσους Ολλανδούς υπηκόους υπέφεραν στη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου από όργανα ή πράκτορες της... θα καταβάλει εθελούσια το ποσό των 10 εκ. δολ. στην κυβέρνηση της Ολλανδίας για λογ/σμό τους», ενώ «ούτε Ολλανδοί υπήκοοι, ούτε η κυβέρνηση θα εγείρει στο μέλλον αξιώσεις γι' αυτές τις πράξεις τη *Συμφωνία του Λουξεμβούργου του 1952* Γερμανίας/Ισραήλ, με την οποία αναγνωρίζονται τα «ακατονόμαστα εγκλήματα που διαπράχθηκαν σε βάρος των Εβραίων... και η δηλωμένη πρόθεση της Γερμανίας να καταβάλει αποζημίωση... συμφωνήθηκε η καταβολή 3.000 εκ. μάρκων, και στο πλαίσιο της προαναφερόμενης Συμφωνίας του 1952, το ποσό των 450 εκ. μάρκων..., σύνολο 3.450 εκ. μάρκων». Έχει ενδιαφέρον ότι με επιστολή του προς τη Γερμανία, ο Ισραηλινός ΥΠΕΞ, ενώ διατυπώνει την θέση ότι το Ισραήλ θεωρεί ότι διευθετήθηκαν οι αξιώσεις που είχαν προβάλει και ότι δεν θα προβληθούν άλλες στο μέλλον, επιφυλάχθηκε για το δικαίωμα υπηκόων του Ισραήλ να προβάλουν αξιώσεις για άλλες ενδεχόμενες παραβιάσεις σε βάρος τους. Η ερμηνεία αυτή έγινε δεκτή από τη Γερμανία. Ακόμη, η *Συμφωνία του Αυστριακού Κράτους του 1955*, όπως επίσης και η *Συμφωνία για την καταβολή 60 εκ. μάρκων σε Νορβηγούς υπηκόους θύματα της Εθνοσοσιαλιστικής Δίωξης*. Είναι σημαντικό ότι ορισμένες Συμφωνίες υπογράφηκαν μετά την επανένωση των δύο Γερμανιών και τη Συμφωνία Εφαρμογής της Συνθήκης της Γερμανικής Επανεένωσης του 1990, με την οποία η Γερμανία δήλωνε: «Έτοιμη, συνεχίζοντας την πολιτική της ΟΔ Γερμανίας, να συνομολογήσει συμφωνίες με τη Διάσκεψη Αποζημιώσεων (CJMC) για επιπλέον χρηματοδότηση προς όσους υπέστησαν διώξεις και δεν έχουν ακόμη αποζημιωθεί σύμφωνα με τη νομοθεσία της ΟΔ Γερμανίας» (άρθρο 2). Ακόμη, η Συμφωνία ΗΠΑ-Γερμανία του 1995 για τις τελικές ωφέλειες προς υπηκόους των ΗΠΑ, με την οποία συμφωνήθηκε να δοθεί ένα ποσό στην Κυβέρνηση των ΗΠΑ, που θα έχει τη διακριτική ευχέρεια στη συνέχεια να το διανείμει μόνο σε υπηκόους των ΗΠΑ που

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η πολυμορφία στην εφαρμογή της υποχρέωσης αποζημίωσης. Έτσι, π.χ. η υποχρέωση ενσωματώνεται στις Συμφωνίες του Dayton του 1995, ανάμεσα στα εμπόλεμα μέρη στην πρώτη Γιουγκοσλαβία και, ειδικότερα, προβλέπεται στη Συμφωνία για τους πρόσφυγες και μετατοπισμένους⁴¹ – που, μάλιστα, θυμίζει τις αντίστοιχες ρυθμίσεις του Σχεδίου Ανάν για την Κύπρο⁴². Επίσης, χαρακτηριστική είναι η Συμφωνία ΗΠΑ-Κίνας, του 1999, για τη διευθέτηση των κινεζικών αξιώσεων αποζημίωσης λόγω του βομβαρδισμού της κινεζικής πρεσβείας στο Βελιγράδι⁴³.

υπήρξαν θύματα εθνικο-σοσιαλιστικών μέτρων δίωξης λόγω της φυλής, της πίστης ή ιδεολογίας τους.

41. Το άρθρο 1(1) της προσαρτημένης Συμφωνίας στο Dayton, προέβλεπε ότι: «Όλοι οι πρόσφυγες και οι μετατοπισμένοι... θα έχουν το δικαίωμα να αποκατασταθεί η ιδιοκτησία τους, την οποία στερήθηκαν στη διάρκεια των εχθροπραξιών από το 1991, και να αποζημιωθούν για περιουσία που δεν μπορεί να αποκατασταθεί». Με το άρθρο VII ιδρύθηκε ειδική Επιτροπή για μετατοπισμένους και πρόσφυγες, με εντολή να «λαμβάνει και να αποφορσίζει επί αξιώσεων περιουσίας στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη, όπου η περιουσία δεν πουλήθηκε εθελούσια ή μεταφέρθηκε από την 1^η Απριλίου 1992 και όπου ο ενάγων δεν απολαμβάνει την περιουσία του. Οι αξιώσεις μπορεί ν' αφορούν επιστροφή της περιουσίας ή αποζημιώσεις» (άρθρο XI). Το άρθρο XII(2)-(6) ρυθμίζει τον τρόπο καταβολής αποζημίωσης (ομόλογα κ.λπ.).
42. Σχετικά βλ. Σ. Παπασάββας, *Το Σχέδιο Ανάν. Ένα «εποικοδομητικά ασαφές» συνταγματικό «μέλλον» για την Κύπρο*, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2003· Α. Αιμιλιάδη, Γ. Κεντέ κ.ά., *Το Σχέδιο Ανάν. Κείμενα κριτικής*, Ύψιλον/Αιγαίου, 2003· Α. Συρίγος, *Σχέδιο Ανάν. Οι κληρονομίες του παρελθόντος και οι προοπτικές του μέλλοντος*, Εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2005.
43. Το άρθρο 1 της Συμφωνίας προβλέπει ότι τα Μέρη συμφώνησαν ότι οι ΗΠΑ θα καταβάλουν 28 εκ. δολ. στην Κίνα και ότι «αυτό το πόσο αποτελεί την πλήρη και τελική διευθέτηση όλων των αξιώσεων για την περιουσία και τις ζημιές που υπέστη η Κινεζική Πρεσβεία, ως αποτέλεσμα του βομβαρδισμού της από τις ΗΠΑ στην ΟΔ Γιουγκοσλαβία». Συμφωνήθηκε και η καταβολή ενός ποσού 2.87 εκ. δολ. που έπρεπε να καταβάλει η Κίνα για ζημία που υπέστησαν οι ΗΠΑ μετά τον βομβαρδισμό. Αν και η συμφωνία προβλέπει αποζημίωση, στις δηλώσεις τους οι ΗΠΑ τυπικά, δεν αποδέχθηκαν διεθνή ευθύνη για τον βομβαρδισμό, κάτι που αποτελεί πάγια πρακτική τους. Καταβάλλουν αποζημίωση, χωρίς ν' αποδέχονται ότι παραβίασαν

20. Την τρέχουσα περίοδο, η υποχρέωση αποζημίωσης για ζημιές που προκαλούν σημαντικές παραβιάσεις ΔΑΔ είναι ένα από τα κρίσιμα νομικά και πολιτικά ζητήματα, όπως καταγράφεται σε στρατιωτικά εγχειρίδια⁴⁴, σε εθνικές νομοθεσίες⁴⁵, με πιο χαρακτηριστικές όσες αφορούν τον Β΄ Παγκό-

κανόνες διεθνούς δικαίου, αν και στην πραγματικότητα η αποδοχή της καταβολής αποζημίωσης, κατόπιν αξιώσεως κράτους, συνιστά αποδοχή διεθνούς ευθύνης.

44. Βλ. *Αργεντινή* [Law of War, 1969 παρ6.013] και το τροποποιημένο του 1989 παρ. 8.10 που παραπέμπει στο άρθρο 91 ΠΠ Ι΄ 77. *Καναδά* [LOAC, 1999, σ. 15-2 παρ. 9]. Γερμανία [1992, παρ. 1214], *Ελβετία* [Basic Military Manual, 1987, άρθρο 195(α)]. Το εγχειρίδιο του Ην. Βασιλείου παραπέμπει στο άρθρο 3 ΣΧ 1907 [UK Military Manual, 1958, παρ. 618 και 620, (το τροποποιημένο του 2004 περιλαμβάνει περισσότερες αναφορές), ενώ των *ΗΠΑ* προβλέπει πολλούς τύπους θεραπείας της παραβίασης, ανάμεσα στους οποίους είναι και η «... διαμαρτυρία ή απαίτηση αποζημίωσης». [US Field Manual, 1956 παρ. 495β]. Ειδική αναφορά σε διεθνή ευθύνη Κράτους για αποζημίωση γίνεται στο *Ολλανδικό* [1993, IX-3]. Στο *Ισπανικό* [LOAC, 1996, (τ.1, παρ7.6.α, 11.8.α, 11.10.ε)] διευκρινίζεται ότι Κράτη και διεθνείς οργανισμοί έχουν διεθνή ευθύνη για παραβιάσεις ΔΑΔ, αλλά η ευθύνη τους δεν είναι ποινική, αλλά αστικής φύσεως, αφού υλοποιείται με την καταβολή αποζημίωσης, βάσει του άρθρου 91 ΠΠ Ι΄ 77. Η περίπτωση της *Κολομβίας* είναι ενδιαφέρουσα, διότι εκεί το Κράτος αντιμετωπίζει χρόνια εμφύλια σύρραξη και όμως, το στρατιωτικό εγχειρίδιο κάνει αναφορά σε κυρώσεις κατά των παραβατών-Κρατών, ενώ κατά των κρατικών οργάνων, προβλέπεται παραπομπή τους σε δίκη, αλλά και υποχρέωση του Κράτους να αποζημιώσει για ζημιές που προκλήθηκαν σε ιδιώτες [Basic Military Manual, 1995, 36].
45. Βλ. ενδεικτικά, *Ισπανικό* ΣΠΚ, 1985, άρθρο 48, και ΠΚ, 1995, άρθρο 121, αλλά και Argentina's Law on compensation for political prisoners του 1991 (άρθρα 1-2) καθώς και Law for enforced disappearances (άρθρο 1) του 1994. Βλ. *Αργεντινή*, [Law of War, 1969 παρ6.013] και το τροποποιημένο του 1989 παρ. 8.10 που παραπέμπει στο άρθρο 91 ΠΠ Ι΄ 77. *Καναδά*, [LOAC, 1999, σ. 15-2 παρ. 9]. Γερμανία, [1992, παρ. 1214], *Ελβετία*, [Basic Military Manual, 1987, άρθρο 195(α)]. Το εγχειρίδιο του Ην. Βασιλείου παραπέμπει στο άρθρο 3 της IV Σύμβασης της Χάγης του 1907 [UK Military Manual, 1958, παρ. 618 και 620 (το τροποποιημένο του 2004 περιλαμβάνει περισσότερες αναφορές), ενώ των *ΗΠΑ* προβλέπει πολλούς τύπους θεραπείας της παραβίασης, ανάμεσα στους οποίους είναι και η «... διαμαρτυρία ή απαίτηση αποζημίωσης». [US Field Manual,

σμιο Πόλεμο⁴⁶, ή χωρών που αντιμετωπίζουν ειδικά προβλήματα με παραβιάσεις ΔΑΔ, όπως η Ρωσία⁴⁷, ή χωρών που υιοθέτησαν σχετικές νομοθεσίες με αφορμή την επικύρωση του Καταστατικού του Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου (ΔΠΔ)⁴⁸. Ο κανόνας επιβεβαιώνεται και μέσα από επίσημες δηλώσεις Κρατών⁴⁹.

1956 παρ. 495β]. Ειδική αναφορά σε διεθνή ευθύνη Κράτους για αποζημίωση γίνεται στο *Ολλανδικό*, [1993, IX-3]. Στο *Ισπανικό* [LOAC, 1996, (τ. I, παρ7.6.α, 11.8.α, 11.10.ε)] διευκρινίζεται ότι Κράτη και διεθνείς οργανισμοί έχουν διεθνή ευθύνη για παραβιάσεις ΔΑΔ, αλλά η ευθύνη τους δεν είναι ποινική, αλλά αστικής φύσεως, αφού υλοποιείται με την καταβολή αποζημίωσης, βάσει του άρθρου 91 ΠΠ Ι' 77. Η περίπτωση της *Κολομβίας* είναι ενδιαφέρουσα, διότι εκεί το Κράτος αντιμετωπίζει χρόνια εμφύλια σύρραξη και όμως το στρατιωτικό εγχειρίδιο κάνει Compensation for Political Prisoners, 1991, (άρθρα 1-2), for Enforced Disappearances, 1994, (άρθρο 1).

46. Βλ. τους νόμους που υιοθέτησε η Γερμανία, όπως είναι Laws on the Equalization of Burdens, as amended, 1952, Laws for the Compensation of the Victims of National Socialist Persecution as amended, 1953, Federal Restitution Law, as amended, 1957, Law on the Settlement of Open Property Matters as amended, 1990 κ.α.
47. Τα άρθρα 52-53 του Συντάγματος του 1993 προβλέπουν «το δικαίωμα όσον έχουν υποστεί βλάβες από εγκλήματα και καταχρήσεις εξουσίας να προστατεύονται από τον νόμο. Το κράτος θα εγγυάται πρόσβασή τους στη δικαιοσύνη και σε αποζημίωση για τη βλάβη...» και ότι «όλοι θα έχουν το δικαίωμα αποζημίωσης από το κράτος για βλάβες που προκάλεσαν παράνομες πράξεις ή παραλείψεις κρατικών οργάνων ή αξιωματούχων».
48. Τέτοια είναι η νομοθεσία του Καναδά, Crimes Against Humanity and War Crimes Act, 2000, άρθρα 30-31, που προβλέπει τη δημιουργία ειδικού Ταμείου για την αποζημίωση θυμάτων εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας και εγκλημάτων πολέμου. Αντίστοιχες πολλές πρόσφατες νομοθεσίες συμβαλλομένων Κρατών στο ΔΠΔ, βλ. σχετικά στο Database της ΔΕΕΣ στο www.icrc.org/ihl database).
49. Βλ. ενδεικτικά, δηλώσεις στη ΓΣ/ΗΕ, του Καναδά, σε συζήτηση για τις περιβαλλοντικές επιπτώσεις του Πολέμου στον Κόλπο, ότι η παρανομία των ενεργειών του Ιράκ συνάγεται από το ότι θεσπίστηκε η Επιτροπή Αποζημιώσεων, προκειμένου να χορηγήσει αποζημίωση για τις ζημιές (UN Doc.A/C.6/46/SR.18., 22.10.91 παρ11) και των ΗΠΑ επίσης για την ευθύνη του Ιράκ να αποζημιώσει για τις ζημιές στο περιβάλλον του Κουβέιτ. Αν και οι ΗΠΑ σε κάθε περίπτωση επικαλούνται την υποχρέωση επανόρθωσης

iii. Η ικανοποίηση

21. Ως προς την *ικανοποίηση*, πρέπει να σημειωθεί ότι, σύμφωνα με το άρθρο 37 «Άρθρων» ΕΔΔ, «το Κράτος που ευθύνεται για μια διεθνώς παράνομη πράξη έχει υποχρέωση να παράσχει "ικανοποίηση"». Πρόκειται για μορφή επανόρθωσης που συνάδει κυρίως με περιπτώσεις όπου οι ζημίες δεν είναι υλικές. Εδώ, εντάσσονται οι πλέον σοβαρές παραβιάσεις του ΔΑΔ που συνιστούν εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας ή γενοκτονία, όπου σημασία έχει η αντίληψη ευθύνης, η παραπομπή στη δικαιοσύνη των υπευθύνων, η απόδοση δικαιοσύνης κ.λπ. Μορφές ικανοποιήσεως απαριθμούν και οι «Αρχές Επανόρθωσης».

Σ' αυτό το επίπεδο προσέγγισης, πρέπει να επισημανθεί ότι από τη διεθνή νομολογία, αν και καταγράφονται περιπτώσεις που δικαστήρια επιδικάζουν μεγάλα ποσά, που δεν έχουν στόχο την αποζημίωση, αλλά την αποτροπή νέας παραβίασης και ίσως τον παραδειγματισμό των υπευθύνων Πολιτειών, δεν προκύπτει ότι η αρχή των λεγόμενων «τιμωρητικών προστίμων»/punitive damages υποστηρίζεται από το διεθνές δίκαιο, τουλάχιστον προς το παρόν⁵⁰.

χωρών που έχουν παραβιάσει το διεθνές δίκαιο, όταν η αξίωση αφορά την ίδια την κυβέρνησή τους, π.χ. από εισβολές στη Γρενάδα, ή τον Παναμά κ.λπ., αρνούνται πάγια ότι οι πράξεις της παραβιάζουν διεθνείς υποχρεώσεις της, βλ. απάντηση στην ΔΙΑΕΔΑ για αξίωση αποζημίωσης υπηκόων της Γρενάδα (IACHR, Report 3/1996, OEA/Ser.L/V/II.91, Doc.7, 1.3.96 σ. 201). Σε επιστολή του προς τον ΓΓ/ΗΕ [UN Doc.S/1996/657], το Ιράκ επικαλείται την υποχρέωση των ΗΠΑ να αποζημιώσουν για ζημίες που προκάλεσαν από χρήση απαγορευμένων όπλων, όπως προβλέπει η αρχή της διεθνούς ευθύνης; Βλ. Έκθεση της Επιτροπής Αληθείας και Συμφιλίωσης της Χιλής για παραβιάσεις δικαιωμάτων του ανθρώπου στη διάρκεια του στρατιωτικού καθεστώτος, ότι οφείλονται αποζημιώσεις από το Κράτος για τις παραβιάσεις του στρατιωτικού καθεστώτος και κατέληξε ότι πρέπει να καταβληθούν στις οικογένειες των εξαφανισθέντων, International Commission of Jurists Review, 46/1991, 6. Για μια αναλυτική παρουσίαση της σχετικής πρακτικής, βλ. Μελέτη Διεθνούς Εθιμικού Ανθρωπιστικού Δικαίου της ΔΕΕΣ, 2004, Κεφ42, παρ. 255-275.

50. Η επιδίκαση τέτοιων προστίμων έχει υποστηριχθεί, ανάμεσα σε άλλους,

Τέλος, να σημειωθεί ότι οι περισσότερες αποφάσεις των διεθνών δικαστηρίων που διαπιστώνουν τη διεθνή ευθύνη του κράτους αποτελούν ουσιαστικά μορφή ικανοποίησης.

β. Οι αξιώσεις ιδιωτών για επανόρθωση

ι. Διαστάσεις σε επίπεδο πρακτικής

22. Η έγερση διεθνούς ευθύνης του κράτους για παραβιάσεις του ΔΑΔ έχει, συνήθως, τελικό αποδέκτη της επανόρθωσης το άτομο-θύμα και οι συμβάσεις ΔΑΔ αναγνώριζαν ήδη από τον 19^ο αιώνα δικαιώματα σε άτομα. Τα δικαιώματα, όμως, αυτά δεν σημαίνει αυτονόητα ότι ήταν και αγώγιμα. Η κατάκτηση σταδιακά, μετά το 1950, της ατομικής προσφυγής ή αναφοράς στο πεδίο των δικαιωμάτων του ανθρώπου, δεν άνοιξε ακόμη

από τον Oppenheim (International Law, 1992, 533), βάσει του ότι έγινε δεκτή από δικαστήριο στην υπόθεση *Janes*, αν και δεν είναι σαφές εάν με το ποσό των 12.000 δολ. που επιδικάστηκε είχε σκοπό να τιμωρήσει το Μεξικό, επειδή δεν παρέπεμψε σε δίκη τους δολοφόνους του *Janes*, ή δόθηκε για ηθική βλάβη, βλ. 4 RIAA, 82. Νωρίτερα στην υπόθεση *I am alone*, η Επιτροπή ΗΠΑ/Καναδά συνέστησε στις ΗΠΑ να καταβάλουν στον Καναδά 25.000 δολ. ως επανόρθωση για την παράνομη ενέργεια και όχι για υλικές ζημιές, ενώ ο Καναδάς είχε ζητήσει 30.000 δολ. για τις ζημιές που υπέστη το πλοίο. Ούτε εδώ είναι σαφής ο σκοπός. Στην υπόθεση *Rainbow Warrior*, επιδικάστηκε ένα πολύ υψηλό ποσό, πέραν της υλικής ζημίας, και σε obiter dictum το διαιτητικό δικαστήριο υποστήριξε ότι «σε περιπτώσεις σοβαρής ηθικής και νομικής βλάβης, τα κράτη υποχρεούνται να καταβάλουν χρηματική αποζημίωση, ακόμη κι αν δεν προκύπτει υλική ζημία», βλ. 20 RIAA 1990, 217, 272. Συνέστησε μάλιστα τη θέσπιση ενός ειδικού Ταμείου, στο οποίο θα κατέβαλλε ένα ποσό η Γαλλία. Πιο ξεκάθαρη η κατάσταση στην υπόθεση *Letelier/Hoffit*, στην οποία, μάλιστα, ο Δικαστής Orrego Vicuna στη Χωριστή Γνώμη του, επισημαίνει ότι αν και συμφωνεί με την απόφαση του δικαστηρίου, που δεν επιδίκασε punitive damages, θέλησε να καταθέσει ειδική δήλωση «ότι το διεθνές δίκαιο δεν αναγνωρίζει τέτοια μορφή επανόρθωσης», 88 ILR, 727, στην 737. Εξάλλου, το Διαμερικανικό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου αρνήθηκε να επιδικάσει punitive damages, αν και η υπόθεση αφορούσε σοβαρές παραβιάσεις δικαιωμάτων του ανθρώπου κι η Επιτροπή ζήτησε από το Δικαστήριο να εξετάσει το ενδεχόμενο, παρ. 37-38.

τον δρόμο και για τις παραβιάσεις του ΔΑΔ, με εξαίρεση την αναφορά του άρθρου 75 του Πρόσθετου Πρωτοκόλλου Ι του 1977. Έτσι, τα κράτη παραμένουν επιφυλακτικά στο να αναγνωρίσουν στα θύματα παραβιάσεων του ΔΑΔ το δικαίωμα να αξιώσουν ενώπιον εθνικών δικαστηρίων απευθείας επανόρθωση⁵¹.

Τι νόημα έχουν, όμως, τα δικαιώματα που απορρέουν από το ΔΑΔ, εάν τα πρόσωπα που προστατεύονται από τις διατάξεις του δεν μπορούν να προσφύγουν ενώπιον αρμόδιας αρχής, για να αξιώσουν την εφαρμογή τους και επανόρθωση για τις ζημίες που υπέστησαν;

23. Ιστορικά, βέβαια, είχαν λειτουργήσει μικτές διαιτητικές επιτροπές αποζημιώσεων, π.χ. δυνάμει του άρθρου 304 της Συνθήκης των Βερσαλλιών. Αντίστοιχες Επιτροπές Αποζημιώσεων συστήθηκαν από τις ΗΠΑ, το Ην. Βασίλειο και τη Γαλλία στις ζώνες κατοχής τους, μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο⁵². Τα μικτά διαιτητικά δικαστήρια/επιτροπές ή ειδικά δικαστήρια επιλαμβάνονταν τέτοιων αξιώσεων από ιδιώτες. Ήταν συχνό φαινόμενο, όμως, τα κράτη να αποποιούνται το δικαίωμά τους για επανόρθωση με, ενσωματωμένες σε συνθήκες ειρήνης κι άλλες συμφωνίες, ρήτρες⁵³, κάτι που σήμερα θα θεωρείτο παραβίαση του ΔΑΔ.

24. Σήμερα, λοιπόν, κατ'αρχάς δεν υπάρχουν, τυπικά, νομικές δυνατότητες, ούτε προβλέπονται μηχανισμοί ατομικής προσφυγής/αναφοράς για παραβιάσεις του ΔΑΔ, παρά μόνο όταν συντρέχει παραβίαση πράξεων όπως η ΕυρΣΔΑ, η Αμερικανική Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΑΣΔΑ)

51. Βλ. ενδεικτικά E. Schwager, «The right to compensation for victims of an armed conflict», *4 Chinese Journal of International Law*, 2005, 417-439.

52. Και για άλλα δικαιοδοτικά όργανα των συνθηκών ειρήνης με τον Άξονα κ.λπ. βλ. Κ. Ιωάννου-Στ. Περράκης, *Εισαγωγή στη διεθνή δικαιοσύνη*, γ' έκδοση, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας, 2009, σελ. 102 επ..

53. Βλ. F. Kalshoven, *State responsibility for warlike acts of the armed forces*, 40 ICLQ, 1991, 827 (835-7).

κ.λπ. Διαφορετικά, τρίτα Κράτη ή το Κράτος ιθαγένειάς τους προβάλλουν αξιώσεις για λογαριασμό των ιδιωτών-θυμάτων, όπως στην περίπτωση π.χ. των διακρατικών προσφυγών ενώπιον του ΔΔ στις υποθέσεις *Βοσνίας-Ερζεγοβίνης/ΟΔ Γιουγκοσλαβίας, Κογκό/Ρουάντας, Ουγκάντας, Μπουρούντι*⁵⁴.

Παράλληλα, πολλαπλά παραδείγματα καταδεικνύουν τη θέση διεθνών οργάνων ως προς την επανόρθωση θυμάτων παραβιάσεων του ΔΑΔ. Έτσι, στην περίπτωση της πρώην Γιουγκοσλαβίας, η Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ, με τα Ψηφίσματα 48/153, 49/196 του 1993, αναγνώρισε «το δικαίωμα των θυμάτων να λάβουν δίκαιη επανόρθωση για τις ζημίες που υπέστησαν».

Εξάλλου, μετά την εισβολή ενόπλων δυνάμεων της Ν. Αφρικής στην Ανγκόλα, το Συμβούλιο Ασφαλείας (Αποφάσεις 387/1976, 475/1980, 546/1984, 567/1985) ζήτησε την καταβολή πλήρους και επαρκούς αποζημίωσης, αποκατάσταση εξοπλισμού και περιουσίας κ.λπ., ενώ με την Απόφαση 571/1985 συγκρότησε Διερευνητική Επιτροπή για να υπολογισθεί η οφειλόμενη επανόρθωση. Όταν οι εισβολές συνεχίστηκαν στο Lesotho και Botswana, το Συμβούλιο Ασφαλείας ζήτησε επέκταση της αποζημίωσης και στις δύο αυτές χώρες (Αποφάσεις 527/1982, 72 και 580/1985).

Επίσης, στο Ισραήλ και τα κατεχόμενα Παλαιστινιακά Εδάφη, μετά τις δολοφονικές απόπειρες κατά των Δημάρχων της Ναμπλούς, της Ραμάλα και του Αλ Μπιράχ, το Συμβούλιο Ασφαλείας κάλεσε το Ισραήλ (Απόφαση 471/1980) να παράσχει στα θύματα επαρκή αποζημίωση.

54. Σύμφωνα, π.χ., με την Απόφαση 1304/2000 του ΣΑ/ΗΕ, οι κυβερνήσεις της Ρουάντα και της Ουγκάντα πρέπει να προσφέρουν επανορθώσεις για τις απώλειες σε ανθρώπινες ζωές και τις υλικές ζημίες που προκάλεσαν στον άμαχο πληθυσμό της Kisangani και κάλεσε τον ΓΓ/ΗΕ να παρουσιάσει μια εκτίμηση για τις παραβιάσεις που έλαβαν χώρα εκεί και που θα αποτελέσουν βάση για τον υπολογισμό της αποζημίωσης.

25. Σημαντικές εξελίξεις στο υπό εξέταση πεδίο συνιστούν οι πρόσφατες ειδικές Επιτροπές Αποζημιώσεων, που λειτουργούν αναφορικά με το Ιράκ και τις διαφορές Αιθιοπίας/Ερυθραίας. Πρόκειται για όργανα με δικαιοδοτικά χαρακτηριστικά που αποφαίνονται επί αξιώσεων αποζημιώσεων –και ιδιωτών– λόγω παραβιάσεων του ΔΑΔ.

Δημιούργημα των Αποφάσεων 687/1991 και 692/1991 του Συμβουλίου Ασφαλείας, η *Επιτροπή Αποζημιώσεων των Ηνωμένων Εθνών για το Ιράκ* είναι επιφορτισμένη να εξετάζει αξιώσεις επανόρθωσης για ζημίες που προκλήθηκαν από την εισβολή και την κατοχή του Κουβέιτ από το Ιράκ το 1991 και να επιδικάζει αποζημιώσεις που καταβάλλονται στους δικαιούχους από Ειδικό Ταμείο⁵⁵. Αυτή η ιδιότυπη πολιτικο-δικαιοδική δομή, διαπιστώνοντας το βάσιμο των αιτημάτων (συνολικά 2.6 εκ. καταγεγραμμένες αξιώσεις για αποζημιώσεις ύψους πλέον των 300 δις \$) συστήνει την καταβολή αποζημίωσης σε κράτη, διεθνείς οργανισμούς και ιδιώτες, που έχουν υποβάλει σχετικά αιτήματα. Η καταβολή αποζημιώσεων στους ιδιώτες γίνεται μέσω του Κράτους της ιθαγένειάς τους. Είναι αξιοσημείωτο ότι η μονομερής διαδικασία ενώπιον της Επιτροπής δεν είναι αποκλειστική, αφού υπάρχει

55. Σχετικά βλ. R. B. Lillich (ed.), *The United Nation Compensation Commission*, Transnational Publishers, New York, 1995· M. Frigessi di Rattalma, *Nazioi Unite e danni derivanti dalla guerra del Golfo*, Giufre, Milano, 1995· A. Kolliopoulos, *La Commission d'indemnisation des Nations Unies et le droit de la responsabilité internationale*, LGDJ, Paris, 2001· B. Stern, «Un système hybride: la procédure des règlements pour la réparation des dommages résultant de l'occupation illicite du Koweït par l'Irak», *McGill Law Journal*, 1992, 625-644· J. R. Crook, *The United Nations Compensation Commission—a new structure to enforce state responsibility*, *AJIL* 1993, 144-157· L. Bouony, *Régard sur la Commission d'indemnisation des Nations Unies*, *AFDI*, 1997, 116-131· G. Cottereau, *Responsabilité de l'Irak: aperçu sur les indemnités urgentes des personnes physiques*, *AFDI*, 1995, 151-167· M. Ντ. Μαρούδα, *Η διεθνής ευθύνη... όπ.παρ.*, σελ. 402-405.

δυνατότητα προσφυγής για αποζημίωση και σε άλλα, διαφορετικά μέσα και όργανα.

Από την πλευρά της, η *Επιτροπή Αποζημιώσεων Αιθιοπίας/Ερυθραίας* συστάθηκε και λειτουργεί βάσει του άρθρου 5 της Συνθήκης Ειρήνης Ερυθραίας-Αιθιοπίας που υπογράφηκε στο Αλγέρι, στις 12 Δεκεμβρίου 2000. Πρόκειται για τη μοναδική Επιτροπή Αποζημιώσεων με εντολή να επιδικάζει αποζημιώσεις για παραβιάσεις ΔΑΔ. Οι πρώτες αποφάσεις της εκδόθηκαν τον Ιούλιο 2003 πάνω σε αιτήματα που είχαν υποβάλει τα δύο Μέρη τον Δεκέμβριο 2001⁵⁶. Η Αιθιοπία προέβαλε αξιώσεις της σε διακρατικό επίπεδο και η Ερυθραία για λογαριασμό τόσο του Κράτους όσο και συγκεκριμένων ατόμων. Υπολογίζεται ότι έχουν υποβληθεί στις δύο κυβερνήσεις περίπου 400.000 αιτήσεις από ιδιώτες. Τα αιτήματά τους αφορούσαν τη διεξαγωγή των στρατιωτικών επιχειρήσεων, τη μεταχείριση των αιχμαλώτων πολέμου και των αμάχων καθώς και την περιουσία τους, ζητήματα διπλωματικών ασυλιών και την οικονομική επίπτωση ορισμένων κυβερνητικών πράξεων κατά τη διάρκεια του πολέμου.

ii. Τα άτομα ενώπιον διεθνών δικαιοδοτικών και μη οργάνων των δικαιωμάτων του ανθρώπου

26. Η αντιμετώπιση των παραβιάσεων του ΔΑΔ φαίνεται να είναι πιο αποτελεσματική, όταν καταγράφεται συμπληρωματικότητα με παραβιάσεις δικαιωμάτων του ανθρώπου, αφού τόσο τα δικαιοδοτικά όργανα του Στρασβούργου στα πλαίσια της ΕυρΣΔΑ όσο και το διαμερικανικό σύστημα δικαιωμάτων του ανθρώπου παρέχουν τις καλύτερες δυνατότητες για επανόρθωση⁵⁷. Πράγματι το διεθνές δίκαιο των δικαιωμάτων του

56. Κ. Ιωάννου-Στ. Περράκη, *Εισαγωγή στη Διεθνή Δικαιοσύνη*, όπ.παρ. σελ.176 επ.

57. Για μια πρώτη προσέγγιση στη σχέση ΔΑΔ και δικαιωμάτων του ανθρώπου βλ. Στ. Περράκη, *Quelques problèmes d'approche entre les droits de*

ανθρώπου, διαθέτοντας διεθνείς μηχανισμούς ελέγχου των παραβιάσεων που τελούνται –και στη διάρκεια μιας ένοπλης σύρραξης– προσφέρει μια ιδιαίτερη νομική δυνατότητα επα- νόρθωσης στα θύματα μιας σύρραξης ή κατοχής⁵⁸.

Είναι αξιοσημείωτο ότι σε περίοδο ένοπλης σύρραξης/ κατοχής υπάρχει σύγκλιση και σωρευτική εφαρμογή των δύο κλάδων του διεθνούς δικαίου, με προτεραιότητα –ως *lex specialis*– του ΔΑΔ⁵⁹.

27. Το ζήτημα σχετίζεται ευθέως με την εφαρμογή ή μη του ΔΑΔ από τα ελεγκτικά δικαιοδοτικά όργανα στα πλαίσια των υποχρεώσεων που απορρέουν για τα συμβαλλόμενα κρά- τη από την Ευρωπαϊκή και Αμερικανική Σύμβαση Δικαιωμά- των του Ανθρώπου αντίστοιχα. Τούτο, σε συνδυασμό με το ζήτημα της εξω-εδαφικής ευθύνης των Κρατών για παραβιά- σεις των δικαιωμάτων του ανθρώπου, αναδεικνύεται σε μεί- ζονα σύγχρονο νομικό γρίφο (βλ. περιπτώσεις παραβιάσεων δικαιωμάτων του ανθρώπου και του ΔΑΔ στο Ιράκ, το Κό- σοβο, το Αφγανιστάν, το Κονγκό κ.λπ.). Το διακύβευμα είναι σοβαρό και με σοβαρές συνέπειες σ' επίπεδο διεθνούς ευθύ- νης. Ο νομικός χαρακτηρισμός μιας κατάστασης και η συνα- κόλουθη εφαρμογή του ΔΑΔ –που ούτως ή άλλως υπό το φως της ρήτρας παρέκκλισης σ' εξαιρετικές περιστάσεις τυγχάνει εφαρμογής (π.χ. άρθρο 15 ΕυρΣΔΑ, 27 ΑΣΔΑ, 4 ΔΣΑΠΔ)⁶⁰ πίσω από μια –σε πρώτο πλάνο– παραβίαση δικαιωμάτων του

l'homme et le droit international humanitaire, Τετράδια Διεθνούς Δικαίου 13, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1985.

58. Βλ. R. P. Mazzeschi, «Reparation claims by individuals for state breaches of humanitarian law and human rights: an overview», *1 Journal of International Criminal Justice*, 2003, 339-347.

59. Σύμφωνα και με τη θέση του Διεθνούς Δικαστηρίου στις υποθέσεις *Νο- μιμότητα πορηνικών όπλων* (1996), *«Τείχος»* (2004), *Κονγκό/Ουγκάντα* (2005).

60. Για μια τελευταία ματιά γι' αυτό βλ. τη διδακτορική διατριβή της Β. Σαρά- ντη, *Καταστάσεις ανάγκης στο πεδίο της διεθνούς προστασίας των δικαιω- μάτων του ανθρώπου*, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2011.

ανθρώπου. Συνακόλουθα, το παραδεκτό μιας υπόθεσης (π.χ. *Banikovic, Markovic*) ή το βάσιμο μιας αιτίασης για το δικαίωμα στη ζωή, ξεπερνά τις κλασικές εκδοχές μιας παραβίασης τυπικών υποχρεώσεων της Πολιτείας στο πλαίσιο ενός συστήματος προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Προσλαμβάνει άλλες διαστάσεις και κυρίως προσφέρει στο άτομο-θύμα, έστω επιλεκτικά και αποσπασματικά, λόγω γεωγραφικού περιορισμού, ένα αποτελεσματικό ένδικο μέσο.

28. Να σημειωθεί ότι η διαπίστωση της ευθύνης του κράτους για παραβιάσεις των δικαιωμάτων του ανθρώπου οδηγεί σε επιδίκαση αποζημίωσης⁶¹. Μάλιστα, διεθνείς συμβάσεις δικαιωμάτων του ανθρώπου, όπως η Σύμβαση κατά των βασανιστηρίων (άρθρο 14) ή η Σύμβαση για την εξάλειψη των φυλετικών διακρίσεων (άρθρο 6), προβλέπουν την υποχρέωση του κράτους να νομοθετήσει την υποχρέωση επανόρθωσης.

29. Πρέπει να τονισθεί ότι τα τελευταία χρόνια τα περιφερειακά όργανα προστασίας δικαιωμάτων του ανθρώπου (Ευρωπαϊκή Επιτροπή Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Διαμερικανική Επιτροπή και Διαμερικανικό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου) έχουν αναπτύξει μια ενδιαφέρουσα νομολογία με αφετηρία προσφυγές/αναφορές θυμάτων, κυρίως ενόπλων συρράξεων, διεθνούς ή μη χαρακτήρα⁶². Στα πλαίσια αυτά, ειδικά η Διαμερικανική Επιτροπή και το Διαμερικανικό Δικαστήριο δικαιωμάτων του ανθρώπου, έχουν υιοθετήσει μια ανοικτή και προοδευτική θέση, εφαρμόζοντας άμεσα και διάταξεις ΔΑΔ στο πλαίσιο ατομικών προσφυγών και δηλώνο-

61. Βλ. άρθρα 41 ΕυρΣΔΑ, 63§1 ΑΣΔΑ, 9§5 και 14§6 ΔΣΑΠΑ.

62. Βλ. την κριτική προσέγγιση του Στ. Περράκη, «L' application des droits de l' homme en temps de conflit armé et leur articulation avec le droit international humanitaire: état de la question et aspects jurisprudentiels», στο St. Perrakis-M.-D. Marouda (eds), *Armed conflicts and International Humanitarian Law. 150 years after Solferino. Acquis and aspects*, Ed. Sakkoulas/Bruyant, 2009, 75-107.

ντας ότι πρέπει να εξετάζει, ερμηνεύοντας την Αμερικανική Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΑΣΔΑ), και παραβιάσεις του ΔΑΔ, γιατί με αυτό τον τρόπο ενισχύεται η εφαρμογή της ΑΣΔΑ στη διάρκεια ενόπλων συρράξεων⁶³.

30. Επίσης, αξιώσεις ιδιωτών εγείρονται και ενώπιον της Επιτροπής Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΑ) του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα. Η ΕΔΑ μπορεί να εξετάζει αναφορές ιδιωτών που ισχυρίζονται ότι είναι θύματα παραβιάσεων δικαιωμάτων του Συμφώνου, που τέλεσαν κράτη-μέρη του Πρωτοκόλλου που προβλέπει τη σχετική αρμοδιότητα της ΕΔΑ⁶⁴. Όταν η Επιτροπή διαπιστώσει παραβίαση του Συμφώνου, υποβάλλει συστάσεις στο εγκα-

63. Βλ. L. Zegveld, *The Inter-American Commission on Human Rights and international humanitarian law: A comment on the Tablada case*, 324, IRRC, 1998, 505-511 και F. Kalshoven, «State sovereignty versus international concern in some recent cases of the Inter-American Court of Human Rights», στο G. Kreijen (ed.), *State sovereignty and International Governance*, OUP, 2002, 259-280. Βλ. την υπ' αριθ. 9213 Disabled People International /ΗΠΑ, στο Rep.3/96, την υπ' αριθ. 10951 Coard κ.ά./ΗΠΑ, στο Rep.109/99. Ειδικότερα για την υπόθεση Tablada, βλ. IACHR Report 55/97 Case 11.137, Argentina, OEA/Ser/L/V/11.97, Doc.38, 30.10.97, 44, παρ161 – Γενικότερα βλ. K. Bonneau, «Le droit à réparation des victimes des droits de l'homme, le rôle pionner de la Cour interaméricaine des droits de l'homme», στο *Droits fondamentaux*, n. 6, janvier 2006-décembre 2007, L. Hennebel, *La Convention Américaine des droits de l'homme*, Bruylant, 2007.

64. Σχετικά βλ. X. Μπουρλογιάννη-Βράιλα, *Η Επιτροπή του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα. Λειτουργία και πρόσφατη νομολογία*, ΙΜΔΑ, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκουλα, 2004, 22· E. Klein, «Reparation claims under the International Covenant on Civil and Political Rights: The practice of Human Rights Committee», στο Randelzhofer A., Tomuschat Ch. (eds), *State responsibility and the individual: Reparation in instances of grave violations of human rights*, The Hague, M. Nijhoff, 1999, 27-41· Th. Van Boven, «The right to restitution, compensation and rehabilitation», στο Comans F., Flinterman C., Grunfeld F., Westendorp I., Willems J.(eds), *Human Rights from exclusion to inclusion. Principles and practices – An anthology of the work of Theo van Boven*, The Hague, Kluwer, 2000, 234-7.

λούμενο κράτος για την αποκατάσταση του θύματος, τα οποία μπορεί να περιλάβουν μέτρα επανόρθωσης και συγκεκριμένα αποκατάστασης. Όταν διαπιστώνει μια παραβίαση και συστήνει αποζημίωση των θυμάτων ή συγγενών τους σε περίπτωση π.χ. θανάτων ή εξαφανίσεων (υπόθεση *Elena Quinteros de Almeida and Maria del Carmen Almeida de Quinteros/Ουρουγουάη*⁶⁵), λαμβάνει υπόψη και ψυχολογική ή διανοητική βλάβη (υπόθεση *Antonia Vianna Acosta/Ουρουγουάης*⁶⁶), ενώ δεν προσδιορίζει πάντοτε το ποσό της αποζημίωσης, αν και υπάρχουν εξαιρέσεις σε αυτό.

Είναι αξιοσημείωτο ότι ενώπιον της ΕΔΑ του Συμφώνου διαδραματίστηκε η τελευταία πράξη στο διεθνές σίριαλ προσφυγών των «Διστομιτών» ενώπιον διεθνών οργάνων, προκειμένου να εκτελεσθεί η ιστορική απόφαση του Πρωτοδικείου Λιβαδειάς (βλ. παρακάτω). Η αναφορά –αριθ. 1507/2006– Π. Σεχρεμελής κ.ά./Ελλάδας, όμως, δεν είχε τύχη. Στις 25 Οκτωβρίου 2010, η Επιτροπή αποφάνθηκε ότι τα επίδικα γεγονότα (άρνηση υπουργού Δικαιοσύνης να δώσει άδεια εκτελέσεως βάσει του άρθρου 923 ΚΠΔ) δεν συνιστούν παραβίαση του Συμφώνου (άρθρο 2§3 σε συνδυασμό με το άρθρο 14§1).

γ. Οι αξιώσεις επανόρθωσης ενώπιον εθνικών δικαστηρίων

ι. Υπάρχει ατομικό δικαίωμα;

31. Παρά τις αντίθετες απόψεις που έχουν επικρατήσει, κυρίως μέσα από την πρακτική εθνικών δικαστηρίων, το άρθρο 3 IV Σύμβασης της Χάγης του 1907, που προβλέπει την υποχρέωση Κράτους να αποζημιώνει για παραβιάσεις των κανόνων πολέμου, τροποποίησε την προηγούμενη αντίστοιχη διάταξη της Σύμβασης της Χάγης 1899, ώστε να ρυθμίσει τις σχέσεις ανάμεσα σε ιδιώτες-θύματα και κράτη-παραβάτες. Από τις

65. Communication 107/1981, CCPR/C/17/D/107/1981, παρ.14.

66. Communication 110/1981, CCPR/C/21/D/110/1981.

σχετικές προπαρασκευαστικές εργασίες και τις συζητήσεις προκύπτει σαφώς ότι αφορούσε τις περιπτώσεις αξιώσεων αποζημίωσης ιδιωτών απέναντι σε κράτη στη διάρκεια πολέμου ή κατοχής⁶⁷.

32. Τα εθνικά δικαστήρια, όμως, έχουν ερμηνεύσει κατ' αρχάς ότι οι σχετικές διατάξεις δημιουργούν δικαιώματα και υποχρεώσεις μόνο για τα κράτη. Και τούτο, αν και μετά τον Μεγάλο Πόλεμο του 20^{ου} αιώνα και τις νέες αντιλήψεις που σταδιακά αναδύθηκαν στη διεθνή δικαιοταξία για τη θέση και τον ρόλο του ατόμου, παρουσιάστηκαν περιπτώσεις, όπου, συνιστώντας ρήξη με το παρελθόν, προβλήθηκε ενώπιον εθνικών δικαστηρίων απευθείας αξίωση αποζημίωσης από ιδιώτες σχετικά με παραβιάσεις του ΔΑΔ. Η πρωτότυπη αυτή κίνηση δεν ήταν χωρίς νομικά προβλήματα, ιδίως όταν το δικαίωμα των ιδιωτών δεν προβλεπόταν ρητά σε εθνικές νομοθεσίες ή σε συμφωνίες ειρήνης.

Φυσικά, η προσοχή στρέφεται στον τρόπο με τον οποίο ο εθνικός δικαστής αντιμετώπισε τέτοιες αγωγές αποζημίωσης ιδιωτών. Στο πλαίσιο αυτό, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η νομολογία ορισμένων εθνικών δικαστηρίων, γύρω από τα εγκλήματα πολέμου στη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Πρόκειται για υποθέσεις ενώπιον δικαστηρίων, κυρίως στη Γερμανία⁶⁸, την Ιαπωνία, την Ελβετία, τις ΗΠΑ, την

67. Βλ. Δεύτερη Διάσκεψη της Χάγης, Actes et Documents, vol .3, 142 επ. Και για σχολιασμό Kalshoven, *όπ.παρ.* υποσ. 1296.

68. Πολλές από τις υποθέσεις ενώπιον γερμανικών δικαστηρίων αφορούσαν καταναγκαστική εργασία, όπως η Reparation Payments (Ομοσπονδιακό Ανάτατο Δικαστήριο, Απόφαση, 26.2.1963), ή η Forced Labor (2^ο Τμήμα του Συνταγματικού Δικαστηρίου, Απόφαση 13.5.1996) στην οποία, μάλιστα, το Δικαστήριο αποφάνθηκε ότι «δεν απαγορευόταν για ένα Κράτος που είχε παραβιάσει το διεθνές δίκαιο να επιτρέπει σε άτομα να φέρνουν ενώπιον των εθνικών του δικαστηρίων αιτήσεις για αποζημίωση». Για μια πλήρη παρουσίαση των υποθέσεων, ανά χώρα, βλ. A. Cassese, M. Delmas-Marty (sous la dir), *Juridictions nationales et crimes internationaux*, PUF, 2002, αλλά και Sassoli-Bouvier, *όπ.παρ.*

Ελλάδα, την Ιταλία κ.λπ. Στις υποθέσεις αυτές, ενώ σε γενικό επίπεδο αναγνωρίζεται η υποχρέωση του Κράτους να αποζημιώνει για βλάβες που προκλήθηκαν από παραβιάσεις ΔΑΔ, ωστόσο κατά την εφαρμογή αυτής της υποχρέωσης τα εθνικά δικαστήρια τελικά δεν αναγκάζουν τα Κράτη να καταβάλουν στα θύματα αποζημίωση, είτε για δικονομικούς λόγους, λόγω αναρμοδιότητάς τους –λόγω της ετεροδικίας που απολαμβάνουν τα Κράτη– ή αδυναμίας εκτέλεσης των αποφάσεων, είτε για ουσιαστικούς λόγους, αφού τα δικαστήρια φαίνεται να εφαρμόζουν το δίκαιο περί αποζημιώσεων κατά το δοκούν.

Μια σύντομη περιδιάβαση της νομολογίας των εθνικών δικαστηρίων⁶⁹ αναδεικνύει την ακόλουθη εικόνα.

ii. Η επιφυλακτική στάση των ιαπωνικών δικαστηρίων

33. Στην Ιαπωνία, η υπόθεση *Shimoda* θεωρείται ξεχωριστή, καθώς ήταν η πρώτη υπόθεση με αίτημα αποζημίωσης για τη ρίψη από τις ΗΠΑ ατομικών βομβών στη Χιροσίμα και το Ναγκασακί⁷⁰. Η αγωγή ασκήθηκε από κατοίκους των δύο πόλεων, οι οποίοι στράφηκαν κατά της κυβέρνησής τους, υποστηρίζοντας ότι με τη Συνθήκη Ειρήνης του 1951 η Ιαπωνία είχε παραιτηθεί του δικαιώματος να ζητήσει αποζημίωση από τις ΗΠΑ για τη χρήση ατομικών όπλων κατά παράβαση των κανόνων πολέμου. Το εξαιρετικά ενδιαφέρον επιχείρημά τους ήταν ότι με την παραίτηση αυτή η Ιαπωνία ανέλαβε την υποχρέωση ν' αποζημιώσει τους υπηκόους της. Το Δικαστήριο του Τόκιο, δυστυχώς, ακόμη και για μία από τις πλέον απάνθρωπες επιθέσεις της ιστορίας, δεν κατάφερε να ξεπεράσει τα νομικά εμπόδια, που –κατά την άποψή του– δεν επέτρεπαν την πρόσβαση του ατόμου σε δικαστική επιδίωξη

69. Για μια εκτενή αναφορά στη νομολογία εθνικών δικαστηρίων μέχρι το 2006 βλ. Μ-Ντ. Μαρούδα, *Η διεθνής ευθύνη...*, όπ.παρ.

70. Για την υπόθεση *Shimoda*, βλ. την απόφαση του Tokyo District Court το 1963 και στον Μ. Κουτσούκη, *Η υπόθεση Shimoda*, Αθήνα, 1998.

αποζημίωσης. Αποφάνθηκε, έτσι, ότι «αν και ο αεροπορικός βομβαρδισμός είναι παράνομη πράξη πολέμου και τα άτομα αναγνωρίζονται ως φορείς δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, η δυνατότητά τους να ζητούν αποζημίωση πρέπει να προβλέπεται ρητά στη συμφωνία ειρήνης, όπως έγινε για παράδειγμα με τα μικτά διαιτητικά δικαστήρια». Έτσι, το Δικαστήριο κατέληξε ότι «δεν είναι γενικά ανοικτός ο δρόμος για τα άτομα που έχουν υποστεί βλάβες λόγω εχθροπραξιών που αντίκεινται στο διεθνές δίκαιο, να επικαλεστούν ζημία σε επίπεδο διεθνούς δικαίου...», είτε ενώπιον δικαστηρίων των ΗΠΑ, είτε ενώπιον ιαπωνικών δικαστηρίων.

34. Παρά την αρνητική θέση του δικαστηρίου του Τόκυο στην υπόθεση *Shimoda*, καταγράφηκαν κι άλλες απόπειρες ν' αναζητηθεί αποζημίωση για εγκλήματα πολέμου από την Ιαπωνία. Έτσι, στην υπόθεση *Siberian Detainees*, το Δικαστήριο του Τόκυο, με το ίδιο επιχείρημα της απόφασης *Shimoda*, απέρριψε αξιώσεις αποζημίωσης που προέβαλαν πρώην στρατιώτες και πολιτικοί υπάλληλοι, που ήταν κρατούμενοι και μεταφέρθηκαν για αναγκαστική εργασία στη Σιβηρία, για μεγάλο χρονικό διάστημα μετά τη λήξη του πολέμου⁷¹. Κι εδώ το δικαστήριο έκρινε ότι οι αιτούντες δεν είχαν δικαίωμα να προβάλουν αξιώσεις. Εξάλλου, στην υπόθεση *Apology for the Kamishisuka Slaughter of Koreans*, ενώπιον του Περιφερειακού Δικαστηρίου του Τόκυο, το 1996, τρεις Κορεάτες αξίωσαν αποζημίωση για τη σύλληψη κι εκτέλεση του πατέρα και αδελφού τους από την ιαπωνική αστυνομία που τους κατηγορήσε για κατασκοπία. Το Δικαστήριο αποφάνθηκε, στις

71. (Tokyo District Court, Trial of First Instance, 4.4.1989). Η απόφαση επιβεβαιώθηκε και σε δεύτερο βαθμό (Tokyo District Court, Judgment of Trial of Second Instance, 5.3.93) αλλά και από το Ανώτατο Δικαστήριο (Supreme Court, Judgment of Trial of Third Instance, 13.3.97) με μια κρίσιμη επισήμανση ότι δεν υπήρχε τέτοια υποχρέωση στο διεθνές δίκαιο που ίσχυε την περίοδο που διαπράχθηκαν τα αδικήματα (Judgment on Appeal, 7.8.1996).

27.7.1995, ότι «... Ούτε από τη γενική πρακτική, ούτε από την *opinio juris* των Κρατών προκύπτει ότι το Κράτος έχει καθήκον να καταβάλει αποζημιώσεις σε άτομα, όταν το Κράτος παραβιάζει τις υποχρεώσεις του βάσει του διεθνούς ανθρωπιστικού δικαίου...». Η απόφαση επιβεβαιώθηκε το 1996 από το High Court του Τόκιο, το οποίο έκανε όμως μια κρίσιμη επισήμανση, ότι δηλαδή δεν προέκυπτε από το διεθνές δίκαιο τέτοια υποχρέωση την περίοδο που διαπράχθηκαν τα αδικήματα.

Η νομολογία των δικαστηρίων στο Τόκιο επιβεβαιώνεται και σε μεταγενέστερες υποθέσεις, όπως η *Ex-Allied Nationals Claims*, η *Dutch Nationals Claims Case* και η *Filippino Confort Women*. Στις δύο πρώτες οι ενάγοντες ήταν αιχμάλωτοι πολέμου και άμαχοι κρατούμενοι, και στην τρίτη γυναίκες που κατηγορήσαν την Ιαπωνία για κράτηση, βιασμούς και σεξουαλικές επιθέσεις κατά τη διάρκεια της ιαπωνικής κατοχής των Φιλιππίνων⁷². Το Δικαστήριο επιχείρησε γραμματική ερμηνεία του άρθρου 3 IV ΣΧ 1907, καταλήγοντας στην περιοριστική θέση ότι δεν περιλαμβάνει αναφορά στους τρόπους εφαρμογής της υποχρέωσης του Κράτους ν' αποζημιώσει για παραβιάσεις και ούτε προβλέπει ρητά τέτοιο δικαίωμα σε ιδιώτες, δηλαδή να προβάλλουν αξιώσεις κατά Κράτους ενώπιον εθνικών δικαστηρίων. Άρα δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι το άρθρο 3 παρέχει δικαίωμα σε ιδιώτες να απαιτήσουν αποζημίωση κατά του υπεύθυνου Κράτους απευθείας σε εθνικά δικαστήρια⁷³.

72. Tokyo District Court, *Ex-Allied Nationals Claims Case*, Judgment, 26.11.98, *Dutch Nationals Claims Case*, Judgment, 30.11.98 και η *Filippino Confort Women Case*, Judgment, 9.10.1998.

73. Στην υπόθεση *Filippino Confort Women* το Δικαστήριο δήλωσε συμπέρασμα ότι «...κατά τη γραμματική, αλλά και τη συνήθη ερμηνεία του άρθρου 3, δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι αποτελεί ρήτρα που επιτρέπει ατομικές αξιώσεις αποζημίωσης σε βάρος Κρατών που έχουν παραβιάσει το διεθνές δίκαιο».

35. Από την άλλη μεριά, στην υπόθεση *Ko Otsu Hei Incidents*, το δικαστήριο Yamaguchi διέταξε την Ιαπωνική Κυβέρνηση να καταβάλει από 300.000 γεν σε τρεις «γυναίκες ανακούφισης» από τη Νότια Κορέα, για «αναγκαστική πορνεία» στη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Θεώρησε ότι οι επίδικες πράξεις συνιστούσαν σοβαρές παραβιάσεις δικαιωμάτων του ανθρώπου κι ανθρώπινης αξιοπρέπειας, κι εφόσον η Κυβέρνηση γνώριζε για τις παραβιάσεις αυτές και δεν υιοθέτησε νομοθεσία προκειμένου ν' αποζημιωθούν οι ενάγουσες, είχε ευθύνη και κατά το διεθνές δίκαιο και κατά το Σύνταγμα. Απέρριψε το αίτημα για δημόσια συγγνώμη της Κυβέρνησης ενώπιον του Κοινοβουλίου, αλλά και της ΓΣ/ΗΕ, θεωρώντας ότι δεν ήταν αρμόδιο να εκδώσει τέτοια απόφαση. Όσο για το αίτημα για αποζημίωση, το Δικαστήριο έκρινε ότι η οδύνη των γυναικών ήταν τόσο μεγάλη... ώστε να υποχρεώνει την Κυβέρνηση να υιοθετήσει νομοθεσία προς αποζημίωσή τους. Αποφάνθηκε, δηλαδή, ότι οι πολεμικές επανορθώσεις αποτελούν ευθύνη της εκτελεστικής και νομοθετικής εξουσίας, και δεν είναι ζήτημα δικαστικής διευθέτησης⁷⁴.

Δυστυχώς, όμως, αυτή η φωτεινή στιγμή των ιαπωνικών δικαστηρίων ανατράπηκε από το Ανώτερο Δικαστήριο της Χιροσίμα τον Μάρτιο 2001⁷⁵!

Αργότερα, η κατάσταση φάνηκε ν' αλλάζει. Έτσι, το 2002 στην υπόθεση *Zhang Baoheng et al.*, Δικαστήριο στη Fukuoka επιδίκασε αποζημίωση 1.29 εκ. δολαρίων σε 14 Κινέζους πολίτες, γιατί εξαναγκάστηκαν σε εργασία στην Ιαπωνία κατά τη διάρκεια του Β΄ ΠΠ. Οι ενάγοντες άσκησαν αγωγή κατά της Ιαπωνίας και κατά εταιρείας ορυχείων, ζητώντας αποζημίωση και δημόσια συγγνώμη. Το δικαστήριο αποφάνθηκε ότι η εταιρεία έπρεπε να θεωρηθεί υπεύθυνη και όχι το Κράτος, αφού,

74. Βλ. Yamaguchi District court, *Ko Otsu Hei Incidents*, Judgment, 27.4.1998.

75. Βλ. Hiroshima High Court, *Ko Otsu Hei Incidents*, Judgment, 29.3.01.

αν και οι δύο –εταιρεία και κράτος– ευθύνονταν από κοινού για την παραβίαση, το Σύνταγμα εμπόδιζε τα δικαστήρια να εξετάζουν αγωγές αποζημιώσεων σε βάρος του Κράτους⁷⁶.

iii. Η θέση των αμερικανικών δικαστηρίων

36. Αντίστοιχη με την ιαπωνική, υπήρξε η στάση των αμερικανικών δικαστηρίων, αν και σε ορισμένες από τις υποθέσεις οι ιδιώτες δεν στρέφονται κατά άλλου κράτους, αλλά κατά των κρατικών λειτουργών τους, αναζητώντας από εκείνους αποζημίωση. Στην υπόθεση *Leo Handel κ.ά./Artukovic (1985)*, Αμερικανικό Περιφερειακό Δικαστήριο απέρριψε αίτημα για αποζημίωση των εναγόντων για παραβιάσεις ΔΑΔ που έγιναν στην Κροατία, στη διάρκεια του Β' ΠΠ, δυνάμει του άρθρου 3 IV ΣΧ' 1907 και της II Σύμβασης της Γενεύης του 1929, με το επιχείρημα ότι δεν ήταν αυτεκτελέσιμες διατάξεις, αλλά απαιτούσαν την υιοθέτηση εσωτερικής νομοθεσίας⁷⁷. Ειδικά για την ΣΧ 1907, αποφάνθηκε επιπλέον η «αναγνώριση ότι αν οι ιδιώτες μπορούν να προβάλουν αξιώσεις βάσει της Σύμβασης θα δημιουργούσε αζεπέραστα προβλήματα για το νομικό σύστημα που θα επιχειρούσε τέτοια ερμηνεία. Ενδεχομένως να είχε επίδραση στις εξωτερικές σχέσεις και να προκαλούσε προβλήματα δικαιοσύνης στην επιβολή».

Σύμφωνα με το δικαστήριο, εάν επιτρεπόταν η εκτέλεση μιας τέτοιας διάταξης από τα εθνικά δικαστήρια, τα νομικά και πολιτικά προβλήματα θα ήταν τεράστια, ανάμεσα στα άλλα, «χιλιάδες τέτοιες αγωγές από αναρίθμητους ιδιώτες, συμπε-

76. Βλ. *Fukuoka District Court, Zhang Baoheng et al., Judgment, 26.4.2002*.

77. Οι ενάγοντες κατηγορήσαν τον Artukovic, Κροάτη υπεύθυνο Επίτροπο της Διοίκησης Δημόσιας Ασφάλειας και Εσωτερικών της Κροατίας στη διάρκεια της κατοχής του Β' ΠΠ, για αφαίρεση ζωής και περιουσίας των Εβραίων της Κροατίας, κατά την εφαρμογή του κροατικού σχεδίου επίλυσης του «εβραϊκού ζητήματος». Βλ. *US District Court for the Central District of California, US 601 f.Supp.1421 Judgment of 31.1.85*, που αναδημοσιεύθηκε, στο *Sassoli-Bouvier, όπ.παρ. υποσ. 1228, 713-719*.

ριλαμβανομένων αιχμαλώτων πολέμου, που θα μπορούσαν να εκτιμήσουν ότι τα δικαιώματά τους δεν έγιναν σεβαστά... Οι αγωγές θα ξεπερνούσαν τις δυνατότητες οποιασδήποτε δικαιοταξίας, που είναι αμφίβολο εάν κατάφερνε να εκδικάσει τις υποθέσεις, εάν θα το έκανε με δίκαιο τρόπο...». Επιπλέον, σύμφωνα με το δικαστήριο, οι αγωγές αυτές θα αποτελούσαν, αναμφίβολα, εμπόδιο σε οποιαδήποτε διαπραγματεύση ειρήνης κι αποκατάστασης των σχέσεων πρώην εμπολέμων. Μ' άλλα λόγια, αποφάνθηκε μ' ένα σκεπτικό αμιγώς πολιτικό.

Αντίστοιχη ήταν η ερμηνεία στην υπόθεση *Goldstar/HΠΑ* (1992). Σε αυτή την περίπτωση απορρίφθηκε αγωγή υπηκόων του Παναμά κατά της αμερικανικής κυβέρνησης, οι οποίοι ζητούσαν αποζημίωση, διότι οι επιχειρήσεις τους λεηλατήθηκαν κατά την εισβολή των ΗΠΑ στον Παναμά. Κι εδώ οι ενάγοντες υποστήριζαν ότι το άρθρο 3 ΣΧ' 1907 παρείχε αυτό το μέσο θεραπείας, που μπορούσε να εφαρμοστεί ενώπιον δικαστηρίων των ΗΠΑ, και ότι οι ΗΠΑ «είχαν παραμερίσει την ασυλία τους, αποδεχόμενοι αυτή την αυτεκτελέσιμη διάταξη». Το δικαστήριο επανέλαβε την προηγούμενη νομολογία του στην υπόθεση *Handel*, συμπληρώνοντας ότι: «... Η Σύμβαση της Χάγης δεν προβλέπει τέτοια ατομικά αυτεκτελέσιμη διάταξη...»⁷⁸.

37. Στη μεταγενέστερη υπόθεση *Hamdi/Rumsfeld* (2003) –την εποχή πλέον του «πολέμου κατά της τρομοκρατίας»– επιβεβαιώθηκαν τα παραπάνω⁷⁹. Ο *Hamdi* συνελήφθη στο Αφγανιστάν κατά τη διάρκεια των εκεί εχθροπραξιών και οδηγήθηκε στο Guantanamo. Ο ίδιος υποστήριξε στην αγωγή του ότι το άρθρο 5 της III Σύμβασης της Γενεύης του 1949 απαιτεί μια αρχική διαπίστωση του καθεστώτος του ως μαχητή από αρμόδιο δικαστήριο, το οποίο και επιδίωξε⁸⁰. Το δικα-

78. US Court of Appeals, 4th Circuit, *Goldstar*, Judgment, 16.6.92.

79. US Court of Appeals for the 4th Circuit, 8.1.2003, 42 ILM, 2003, 197.

80. Για το ζήτημα αυτό βλ. Μ.-Ντ. Μαρούδα, *Guantanamo Bay: Μια δοκι-*

στήριο επιβεβαίωσε τη νομολογία *Goldstar*, υποστηρίζοντας ότι: «Οι Συμβάσεις της Γενεύης δεν είναι αυτεκτελέσιμες...», αφού δεν περιλαμβάνουν πρόθεση αναγνώρισης δικαιώματος σε ιδιώτες, αντίθετα προβλέπουν «ειδικές συναντήσεις σε διπλωματικό επίπεδο ανάμεσα σε αντιπροσώπους κρατών, προκειμένου να διευθετηθούν διαφορές» (άρθρο 11) και ότι «κάθε παραβίαση της Σύμβασης που φέρεται ότι έγινε θα αντιμετωπιστεί από κοινή διακρατική προσπάθεια των ενδιαφερόμενων μερών» (άρθρο 132).

Αυτή η «πρόθεση αναγνώρισης αγωγίμου ατομικού δικαιώματος» από μια διεθνή σύμβαση, που αναζήτησαν τα αμερικανικά δικαστήρια, δεν είναι κατά τη γνώμη μας ορθή, αφού διεθνείς συμβάσεις που αναγνωρίζουν και ατομικά δικαιώματα, όπως είναι οι ανθρωπιστικές Συμβάσεις του 1949, μπορεί να περιλαμβάνουν τόσο διατάξεις αυτεκτελέσιμες όσο και άλλες που λειτουργούν μόνο σε διακρατικό επίπεδο⁸¹.

38. Αντίθετα, οι υποθέσεις που έχουν εκδικασθεί, βάσει ειδικών νόμων εξω-εδαφικής δικαιοδοσίας (*Alien Tort Claims Act* και *Torture Victims Claims Act*) δείχνουν πιο ευοίωνες προοπτικές για τα άτομα. Η νομοθεσία αυτή υιοθετήθηκε σε συνέχεια της υπόθεσης *Filartiga/Pena Irala (1980)*⁸², που αφορούσε την αξίωση αποζημίωσης θύματος βασανιστηρίων και φόνου στην Παραγουάη. Το δικαστήριο δέχθηκε ότι έχει δικαιοδοσία για εγκλήματα πολέμου που διαπράχθηκαν εκτός ΗΠΑ. Η υπόθεση ξεσήκωσε πολλές αντιδράσεις και δεν ακολουθήθηκε πάντα. Αντίθετα, πιο πρόσφατες ερμηνείες αμερικανικών δικαστηρίων στις υποθέσεις *Kadic/Karadzic (1995)*

μασία για τους αιχμαλώτους αλλά και για το διεθνές δίκαιο, Κοσμογραφία, Άνοιξη 2002, 107-112 – Γενικότερα βλ. Δ. Γάγγας, *Το καθεστώς των αιχμαλώτων πολέμου στο Διεθνές Ανθρωπιστικό Δίκαιο*, Ι. Σιδέρης, 2008, ιδίως 175 επ.

81. Βλ. J. Paust, *Judicial power to determine the status and rights of persons detained without trial*, 44 *HarvardILJ*, 2003, 515.

82. Βλ. 630 F.2d 876 (2nd Cir.1980), *ILR* 77, 169.

καθώς και στην υπόθεση *Humberto Alvarez-Machain/ΗΠΑ* (1996), αναγνώρισαν ότι ο νόμος Alien Tort Claims Act παρέχει δικαίωμα σε ιδιώτες να αξιώσουν αποζημίωση⁸³.

Χαρακτηριστική είναι και υπόθεση για τους κρατούμενους στο Guantanamo Bay⁸⁴. Αρχικά, αμερικανικό δικαστήριο απέρριψε αγωγή αποζημίωσης που υπέβαλαν οι «*Coalition of Clergy, Lawyers, and Professors*» για λογαριασμό των κρατουμένων στο Guantanamo. Στην προσφυγή τους οι ενάγοντες υποστήριξαν ότι οι κρατούμενοι στο Guantanamo κρατούνταν κατά παράβαση του Συντάγματος, αλλά και νόμων ή διεθνών συνθηκών που ισχύουν στις ΗΠΑ, καθώς και δικαιωμάτων που απορρέουν από την ΙΙΙ Σύμβαση της Γενεύης του 1949. Το δικαστήριο έκρινε απαράδεκτη την προσφυγή *ratione personae* και *loci*, διότι δεν προέκυπτε ότι οι ενάγοντες είχαν εξουσιοδοτηθεί από τους κρατούμενους στο Guantanamo, ενώ, ακόμη κι αν είχαν τέτοια εξουσιοδότηση, οι αιτιάσεις τους δεν ενέπιπταν στην εδαφική δικαιοδοσία του δικαστηρίου.

Η θέση αυτή ανατράπηκε από το Ανώτατο Δικαστήριο των ΗΠΑ το 2004, διότι «η βάση του Guantanamo είναι από κάθε άποψη, στην πράξη, αμερικανικό έδαφος...»⁸⁵, κι έκτοτε τα δικαστήρια δικάζουν δεκάδες υποθέσεις, φέρνοντας σε δύσκολη θέση την κυβέρνηση⁸⁶.

39. Μεγαλύτερη πιθανότητα, πάντως, να αξιώσουν αποζημίωση έχουν οι ιδιώτες μετά από συνομολόγηση συμφωνίας

83. Βλ. No 95-55464, 95-55768, 95-56121, US Court of Appeals for the 9th Circuit, 107 F.3d.696, 1996 US App.LEXIS 37014, 14.9.1996.

84. ΗΠΑ, Δικαστήριο Δυτικής California: *Coalition of Clergy /Bush*, Διάταξη Απορρίπτουσα το Αίτημα Habeas Corpus and First Amended Petition for Writ of Habeas Corpus), Case No. CV 02-570, 2/2002.

85. United States (U.S.) Supreme Court: *Rasul et al./ Bush, President of the United States* (No. 03-334) (June 28, 2004).

86. Βλ. δηλώσεις της κυβέρνησης στο www.uspolicy.be/guantanamo2006 Βλ. και B. Dougherty, «Decisions of the US courts in regards to the Guantanamo Bay detainees: how do they comply with international humanitarian law?», *18 Humanitaires Volkerrecht* 2005, 209-218.

με το υπεύθυνο κράτος, όπως δείχνει η υπόθεση *Mochizuki* (1998). Σ' αυτήν –ιαπωνικής καταγωγής– πολίτες λατινοαμερικανικών χωρών προσέφυγαν από κοινού κατά των ΗΠΑ, γιατί κατά τη διάρκεια του Β' ΠΠ είχαν συλληφθεί σε χώρες της Λατινικής Αμερικής όπου διέμεναν, είχαν μεταφερθεί και τεθεί υπό περιορισμό στις ΗΠΑ, και δεν είχαν αποζημιωθεί από σχετική συμφωνία ανάμεσα σε ΗΠΑ και ιαπωνικής καταγωγής Αμερικανούς, διότι δεν ήταν υπήκοοι των ΗΠΑ. Το αμερικανικό δικαστήριο κατά την προδικασία ενέκρινε τη συμφωνία ανάμεσα στα διάδικα μέρη που έδινε στον καθένα ενάγοντα 5.000 δολ. ως αποζημίωση για τη μεταχείριση που υπέστησαν. Το δικαστήριο, το 1999, αποφάνθηκε οριστικά ότι η συμφωνία ήταν «δίκαιη, εύλογη και επαρκής»⁸⁷.

iv. Η στάση άλλων εθνικών δικαστηρίων

40. Η υπόθεση *Khamzaev* (2001) στη Ρωσία δίνει μια ακόμη διάσταση αυθαίρετης ερμηνείας της υποχρέωσης αποζημίωσης από εθνικά δικαστήρια. Ρωσικό Περιφερειακό Δικαστήριο απέρριψε αγωγή ενός ιδιώτη κατά της Ρωσικής Κυβέρνησης, για υλικές και ηθικές βλάβες που υπέστη κατά τον αεροπορικό βομβαρδισμό από τη Ρωσική Αεροπορία του Urus-Martan στην Τσετσενία, τον Οκτώβριο 1999, με το επιχείρημα ότι: «...Η παραβίαση δεν ήταν αποτέλεσμα κυβερνητικής διαταγής Όμως, εάν οι στρατηγοί υποστηρίζουν ότι δεν έδωσαν διαταγή να διεξαχθούν επιθέσεις στις κατοικημένες περιοχές της Urus-Martan, τότε ο πιλότος υπερέβη τα όρια των διαταγών του. Επομένως δεν υπάρχουν βάσεις για να ζητηθεί αποζημίωση»⁸⁸.

87. US Court of Federal Claims, Settlement Agreement, 10.6.98, Order granting preliminary approval, 11.6.98, και το ίδιο δικαστήριο, Opinion and Order of 25.1.99 παρ. 2.

88. Βλ. Basmanny District Court, Khamzaev Judgment, 11.5.01.

41. Ενδιαφέρουσες, αντίθετα, είναι οι περιπτώσεις που εθνικά δικαστήρια επιδικάζουν ποσά αποζημίωσης ή ενθαρρύνουν εξω-δικαστική διευθέτηση, αν και δεν μπορεί να γίνει επίκληση της εφαρμογής διατάξεων του ΔΑΔ ή αξίωση της διεθνούς ευθύνης του κράτους. Έτσι, δικαστήρια στην Ελβετία φάνηκαν να δέχονται πιθανό δικαίωμα αποζημίωσης, το οποίο όμως απορρέει από την τροποποιημένη νομοθεσία της Ελβετίας (Δίκαιο περί της Κρατικής Διεθνούς Ευθύνης)⁸⁹. Έτσι αποφάνθηκε το Ελβετικό Ομοσπονδιακό Δικαστήριο, στην απόφαση *Spring* (2000), εξετάζοντας την αξίωση για αποζημίωση 100.000 ελβετικών φράγκων ενός Εβραίου επιβίωσαντα του Auschwitz, κατά της Ελβετικής Συνομοσπονδίας, διότι Ελβετοί συνοριακοί φρουροί τον παρέδωσαν σε γερμανικά στρατεύματα, τον Νοέμβριο 1943⁹⁰. Τελικά το Δικαστήριο έκρινε ότι η σχετική νομοθεσία υπόκειται σε κανόνες παραγραφής, κι έτσι απέρριψε την αγωγή. Επιδίκασε, όμως, ολόκληρο το ποσό που ζητούσε ο ενάγων, δηλαδή 100.000 φράγκα για τα δικαστικά έξοδά του!

42. Αξιοσημείωτη, τέλος, είναι η στάση των *ιταλικών δικαστηρίων* που ακολούθησαν εν πολλοίς τις θέσεις των ελληνικών δικαστηρίων. Πράγματι, στην υπόθεση *Ferrini/Γερμανίας*, ο ιταλικός Άρειος Πάγος (Corte de Cassazione) με την απόφασή του στις 11.3.2004⁹¹ έγινε το δεύτερο ανώ-

89. Ο Ελβετικός Νόμος περί Ευθύνης (1958), όπως τροποποιήθηκε, προβλέπει ότι η Συνομοσπονδία θα θεωρείται υπεύθυνη για κάθε ζημία που προκαλείται παράνομα σε τρίτο μέρος, από αξιωματικό που ασκεί επίσημες αρμοδιότητές του, ανεξάρτητα εάν οφείλεται σε λάθος του, άρθρο 3(1). Προβλέπει ακόμη ότι «εάν ο αξιωματικός διέπραξε παραβίαση που προκάλεσε τον θάνατο ή σωματική βλάβη, οι αρμόδιες αρχές μπορούν, λαμβάνοντας υπόψη τις ειδικές συνθήκες περιστάσεις μιας υπόθεσης, να επιδικάσουν επαρκή αποζημίωση στο θύμα ή τους συγγενείς τους».

90. Βλ. Switzerland Federal Court, Spring Case, Judgment, 21.1.2000.

91. 87 RIDI, 2004, 539-551 – Βλ. και *P.De Sena, F.De Sena*, State immunity and human rights: the Italian Supreme Court decision on the Ferrini etc., EJIL, 2005, 104 επ.

τατο ακυρωτικό εθνικό δικαστήριο –μετά τον ελληνικό Άρειο Πάγο– που παραμερίζει την εφαρμογή της δικαστικής ασυλίας κράτους. Η υπόθεση αφορούσε εκτόπιση και κράτηση σε στρατόπεδο συγκέντρωσης Ιταλού υπηκόου κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο ιταλικός Άρειος Πάγος τόνισε χαρακτηριστικά ότι το ζήτημα δεν είναι αν μια κρατική πράξη θα χαρακτηριστεί ως κυβερνητική ή όχι, καθώς στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν υπήρχε καμία αμφιβολία ότι οι επίμαχες πράξεις ήταν απόρροια της επίσημης πολιτικής του κράτους και δεν συνιστούσαν διαχειριστικές πράξεις. Το κρίσιμο ζήτημα είναι κατά πόσο ένα κράτος μπορεί να επικαλεστεί το προνόμιο της ετεροδικίας, όταν η συμπεριφορά του συνιστά παραβίαση τέτοιας βαρύτητας, που θέτει σε κίνδυνο οικονομικές αξίες, πέρα και πάνω από τα σύνορα των επιμέρους εθνικών κοινοτήτων και των νομοθεσιών που τις διέπουν. Από την άλλη μεριά, το άρθρο 41§2 των «Άρθρων» για τη Διεθνή Ευθύνη των Κρατών της ΕΔΔ προβλέπει ότι: «Κανένα κράτος δεν μπορεί να αναγνωρίσει ως νόμιμη μια κατάσταση που δημιουργήθηκε από σοβαρή παραβίαση (μιας υποχρέωσης που επιβάλλεται από αναγκαστικό κανόνα του γενικού διεθνούς δικαίου), ούτε να παράσχει βοήθεια ή να συμβάλει στη διατήρηση της κατάστασης αυτής». Ενώπιον αυτής της επιταγής, *quid*; Στο ερώτημα αυτό, ο ιταλικός ΑΠ αποφάνθηκε ότι οι έννομες συνέπειες της παραβίασης αναγκαστικού κανόνα του διεθνούς δικαίου μπορεί να οδηγήσουν στη μη αναγνώριση του προνομίου της ετεροδικίας⁹².

Σε μια άλλη ενδιαφέρουσα υπόθεση ενώπιον των ιταλικών δικαστηρίων, έγινε επίκληση του άρθρου 91 του πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου του 1977 σε αγωγή αποζημιώσεως Σέρβων πολιτών της κατά της Ιταλίας για τις παραβιά-

92. C. Focarelli, *Denying foreign state immunity for commission of international crimes: the Ferrini decision*, 54 ICLQ, 2005/4. A. Bianchi, *Ferrini v. Federal Republic of Germany*, 99 AJIL, 2005, 245.

σεις του ΔΑΔ κατά τη διάρκεια των νατοϊκών βομβαρδισμών του 1999. Τελικά, ο ιταλικός ΑΠ αποφάνθηκε ότι οι πολεμικές πράξεις ως κυβερνητικές πράξεις δεν μπορούσαν να αποτελέσουν αντικείμενο δικαιοδοτικής εκτίμησης από τον Ιταλό δικαστή και ότι το εν λόγω άρθρο δημιουργούσε υποχρεώσεις μόνο μεταξύ των κρατών και όχι έναντι ατόμων. Η υπόθεση είχε συνέχεια, αφού οι αιτούντες προσέφυγαν ενώπιον του ΕυρΔΔΑ που, με τη σειρά του, έκρινε ότι δεν υπήρξε παραβίαση του άρθρου 6 παρ. 1 της ΕυρΣΔΑ⁹³.

Η θέση των ιταλικών δικαστηρίων να παραμερίζεται η κρατική ετεροδικία σε περιπτώσεις σοβαρών παραβιάσεων του ΔΑΔ εμπεδώθηκε στη διάρκεια της δεκαετίας 2000. Μάλιστα, το Εφετείο της Φλωρεντίας το 2008 αποδέχθηκε αίτημα εκτέλεσης στην Ιταλία της απόφασης του Πρωτοδικείου Λιβαδειάς για το Δίστομο. Την εν λόγω απόφαση επικύρωσε ο ιταλικός Άρειος Πάγος τον Ιανουάριο του 2011.

Η όλη κατάσταση οδήγησε/ανάγκασε –τελικά– τη Γερμανία να προσφύγει κατά της Ιταλίας στο Διεθνές Δικαστήριο το 2008, αφού προηγουμένως επιχειρήθηκε μια διευθέτηση του προβλήματος σε υψηλό πολιτικό επίπεδο (Μέρκελ-Μπερλουσκόνι)⁹⁴. Οι αιτιάσεις της Γερμανίας αφορούν τη συστηματική παραβίαση της ετεροδικίας της Γερμανίας από τους Ιταλούς δικαστές [υπόθεση *Δικαστική ασυλία κράτους*, στην οποία παρενέβη η Ελλάδα (13 Ιανουαρίου 2011)]. Έτσι, η εν λόγω σύνθετη εξέλιξη θα επιτρέψει, μελλοντικά, να αρθούν οι όποιες αμφίσημες θέσεις για την κρατική ετεροδικία στην παρούσα φάση εξέλιξης του διεθνούς δικαίου.

93. Υπόθεση *Markovic κ.ά./Ιταλίας*, απόφαση στις 14.12.2006. Για τις επιφυλάξεις της θεωρίας βλ. M. Frulli, «When are states liable towards individuals for serious violations on humanitarian law? The Markovic case», *1 Journal of International Criminal Justice*, 2003, 406-427.

94. Στο πλαίσιο αυτό, προκαλεί απορία η θέση της γερμανικής κυβέρνησης να επιβληθεί στους Ιταλούς δικαστές –και γενικότερα στην ανεξάρτητη δικαιοσύνη– μια άλλη άποψη αναφορικά με την ετεροδικία.

δ. Ατομικές αξιώσεις επανόρθωσης και η ειδική περίπτωση της ετεροδικίας του κράτους και του περιορισμού της

43. Κρίσιμο ζήτημα στο πεδίο των επανορθώσεων λόγω παραβιάσεων του ΔΑΔ αναδεικνύεται αναμφίβολα η δικαστική ασυλία του κράτους. Πράγματι, η ετεροδικία αποτελεί έναν από τους κύριους λόγους της μη αναγνώρισης δυνατότητας σε ιδιώτες να αξιώσουν ενώπιον εθνικών δικαστηρίων αποζημίωση από το υπεύθυνο για τις παραβιάσεις κράτος.

Απέναντι λοιπόν στην υποχρέωση των κρατών για επανόρθωση των ζημιών που προκάλεσαν σε ιδιώτες στη διάρκεια ένοπλης σύρραξης, κατοχής κ.λπ. βρίσκεται ο παραδοσιακός θεσμός της ετεροδικίας του κράτους. Αυτή η δικαστική ασυλία των κρατών, ωστόσο, στην πορεία γνώρισε αλλαγές, με διαρκώς διευρυνόμενη πίεση για τον περιορισμό της. Από την απόλυτη ετεροδικία του 19^{ου} αιώνα περάσαμε στη σχετική, καθώς και στη διάκριση των επίδικων πράξεων, όπου προβάλλουν το διεθνές δίκαιο ως *acta jure imperii* και *jure gestionis*.⁹⁵ Τα τελευταία χρόνια, η συζήτηση στη θεωρία αλλά και η διεθνής πρακτική εντοπίζουν το μείζον ζητούμενο στο σύγχρονο καθεστώς της ετεροδικίας: αν κάμπτεται δηλαδή, όταν υπάρχει παραβίαση κανόνων *jus cogens*.

44. Στο πλαίσιο της χαρακτηριστικής περιοριστικής τάσης της ετεροδικίας του κράτους, πρέπει να σημειωθούν δύο συμβατικά κείμενα. Η –περιφερειακής εμβέλειας– Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την κρατική ασυλία του 1972 και η Σύμβαση των Ην. Εθνών για τις δικαστικές ασυλίες του κράτους

95. Βλ. Β. Μαρκεζίνης, Η «κυριαρχική ασυλία» των κρατών εις το Ιδιωτικό και Δημόσιο Διεθνές Δίκαιο, Δ 5, 603. Για τον θεσμό γενικότερα, Μ. Gavouneli, *State immunity in international law*, Α. Ν. Sakkoulas, 2001. Για μια νεότερη προσέγγιση βλ. Β. Σαράντη, *Η ετεροδικία του κράτους στο διεθνές δίκαιο: σύγχρονο καθεστώς και νέες τάσεις στο πεδίο των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του διεθνούς ανθρωπιστικού δικαίου*, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2008.

και την περιουσία του, του 2004. Το άρθρο 11 της πρώτης⁹⁶ προβλέπει ότι δεν συντρέχει περίπτωση ετεροδικίας, όταν πρόκειται για αγωγές αποζημιώσεων λόγω τέλεσης παράνομων πράξεων.

Εξάλλου, τον περιορισμό της ετεροδικίας και της αναγνώρισης δυνατότητας στα άτομα να προσφεύγουν ενώπιον εθνικών δικαστηρίων εκφράζουν συγκεκριμένες τάσεις στη διεθνή πρακτική και νομολογία. Μεταξύ άλλων, ορισμένες συμβατικές διεθνείς ρυθμίσεις, εθνική και διεθνής νομολογία, τα Ψηφίσματα του Ινστιτούτου Διεθνούς Δικαίου για τις ασυλίες κρατών⁹⁷, πρόσφατα κείμενα και νομολογία για την αντιμετώπιση της τρομοκρατίας⁹⁸ κ.λπ.

96. Η Σύμβαση της Βασιλείας έχει επικυρωθεί από 8 χώρες, συμπεριλαμβανομένης της Γερμανίας. Η Ελλάδα υπέγραψε αλλά, περιέργως, δεν την έχει επικυρώσει.

97. Το ψήφισμα του Ινστιτούτου Διεθνούς Δικαίου, του Αυγούστου 2001 για τις Ασυλίες δικαιοδοσίας και Εκτέλεσης των Αρχηγών Κρατών και Κυβερνήσεων, αναγνωρίζει ασυλία σε Αρχηγούς Κρατών και Κυβερνήσεων (απόλυτη για όσο είναι στην εξουσία), αλλά και αναγνωρίζει μια νέα εξέλιξη στο άρθρο 13, σύμφωνα με το οποίο, όταν δεν είναι στην εξουσία, Αρχηγός Κράτους «... μπορεί να διωχθεί και να δικαστεί, όταν πράξεις για τις οποίες κατηγορείται συνιστούν έγκλημα σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο...». Αυτό συμπεριελήφθη ακριβώς, επειδή δεν ήταν πάντα σαφές σε ποια περίπτωση αδικήματα για τα οποία κατηγορείται εντάσσονται ή όχι στις επίσημες αρμοδιότητές του. Το ψήφισμα αυτό έχει θεωρηθεί σε γενικές γραμμές ότι αντανάκλα την παρούσα κατάσταση του δικαίου, όσον αφορά την ασυλία Αρχηγών Κρατών, αλλά και ότι «...μπορεί να θεωρηθεί ότι ανοίγει την πόρτα για άρση της ασυλίας Κρατών για αποζημίωση από παράνομες πράξεις...», βλ. H.Fox, ICLQ, 2002, 119. Βλ. όμως και το μεταγενέστερο ψήφισμα του Institut της Ναπλι του 2009.

98. Οι σχετικές διατάξεις έχουν ως εξής: «Ξένα κράτη που στηρίζουν ή χρηματοδοτούν τρομοκράτες, δεν δικαιούνται ετεροδικία για ζημιές, προσωπικές βλάβες ή θανάτους που προκαλούνται από ορισμένες δραστηριότητές τους». Βλ. ενδεικτικά, Anti-terrorism and Effective Death Penalty Act, 1996, ΗΠΑ. Βλ. και Δικαστήρια των ΗΠΑ, υπόθεση Rein/The Socialist People's Arab Jamahiriya (1996) 38, ILM, 447.

45. Φαίνεται, όμως, ότι είναι ιδίως η υπόθεση Πινοσέτ που επηρέασε τις εξελίξεις στην αρχή της ετεροδικίας κρατών⁹⁹. Αυτό προκύπτει από το ότι η Βουλή των Λόρδων δέχθηκε να παρέμβει στη διαδικασία η Χιλή, βασισμένη στη θέση ότι «η ασυλία του Πινοσέτ ήταν ουσιαστικά ασυλία της Χιλής»¹⁰⁰ και ότι η Lady Fox υποστήριξε ότι ουσιαστικά με την υπόθεση Πινοσέτ φαίνεται να καθιερώνεται νέα εξαίρεση στην ετεροδικία «...όταν ένα κράτος παραβιάζει κανόνα *jus cogens*». Ο πυρήνας της ετεροδικίας, όταν πρόκειται για διεθνή εγκλήματα, διερράγη ως ένα σημείο από την υπόθεση Πινοσέτ¹⁰¹.

Η θέση υποστηρίζεται από τη χαρακτηριστική νομολογία του ΔΠΔΓ στην υπόθεση *Tadic*, το οποίο αποφάνθηκε ότι: «Θα ήταν προδοσία για το παγκόσμιο αίτημα για δικαιοσύνη, εάν μπορούσε να γίνει επίκληση της κρατικής κυριαρχίας σε βάρος των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Δεν μπορεί να γίνει επίκληση κρατικής κυριαρχίας, όταν πρόκειται για εγκλήματα πολέμου, κατά της ανθρωπότητας, γενοκτονία. Τα εγκλήματα αυτά διαπερνούν τα σύνορα των χωρών, αφορούν το σύνολο της διεθνούς κοινότητας, στρέφονται εναντίον των θεμελίων και της ασφάλειάς της...»¹⁰².

46. Από την άλλη μεριά, δικαστήρια των ΗΠΑ, σε πρώτο βαθμό, έχουν αναπτύξει νομολογία για κάμψη της ετεροδικίας, όταν πρόκειται για σοβαρές παραβιάσεις δικαιωμάτων

99. Βλ. Απόφαση Βουλής των Λόρδων, 1999, 2, A11 ER, 97. «Ασυλία πρώην Αρχηγού Κράτους δεν αναγνωρίζεται, γιατί τα βασανιστήρια για τα οποία κατηγορείται δεν αποτελούν άσκηση επίσημων αρμοδιοτήτων». Βλ. Λόρδοι *Hutton, Phillips*, *ibid.* σ. 165 και 192 αντίστοιχα. Πρέπει να διακρίνει κανείς την ασυλία *ratione personae* (την προσωπική γιατί ήταν αρχηγός κράτους) από τη *ratione materiae* (διότι τα βασανιστήρια δεν ανήκουν στις επίσημες αρμοδιότητες του Αρχηγού Κράτους).

100. Βλ. *Per Lord Browne-Willkinson*, 1999, 2, A11 ER 103.

101. Βλ. *The Pinochet Case No 3*, 48, ICLQ, 1999, 687, στην 694. Βλ. σχετικά *Bianchi, Immunity/ Human Rights: the Pinochet Case*, 10, EJIL, 1999, 237, 260-64.

102. Βλ. Απόφαση *Tadic*- Δικαιοδοσία, Εφετείο (παρ. 58).

του ανθρώπου, με πιο σημαντική την υπόθεση *Letelier/Χιλής* (1976)¹⁰³, στην οποία το δικαστήριο αποδέχθηκε τη δικαιοδοσία του, απορρίπτοντας την ένσταση ετεροδικίας της Χιλής. Υποστήριξε ότι η πράξη (δολοφονία του πρώην πρέσβη και υπουργού Εξωτερικών της Χιλής) είναι τρομοκρατική και άρα δεν ισχύει το *acta jure imperii* και άρα δεν ισχύει προνόμιο ετεροδικίας¹⁰⁴.

Η θέση αυτή επιβεβαιώθηκε και στην υπόθεση *Princz/Γερμανίας* (1992), στην οποία ο ενάγων άσκησε αγωγή κατά της Γερμανίας, για ζημίες που υπέστη κατά τη διάρκεια περιορισμού του. Το αμερικανικό Περιφερειακό Δικαστήριο αποδέχθηκε ότι είχε αρμοδιότητα να δικάσει την αγωγή, απορρίπτοντας την ένσταση της Γερμανίας περί ετεροδικίας. Έκρινε ότι η Γερμανία δεν μπορούσε να στηριχθεί στην κρατική ασυλία της και ότι «υπό τις συνθήκες της υπόθεσης, ένα έθνος που δεν σέβεται τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα των Αμερικανών υπηκόων δεν μπορεί να επικαλείται το αμερικανικό δίκαιο περί ετεροδικίας (US State Immunities Act), προκειμένου να εμποδίσει τον πολίτη να ασκήσει τα δικαιώματά του. Σε τέτοια περίπτωση ο ενάγων έχει δικαίωμα να εξεταστεί η αγωγή του από τα αμερικανικά δικαστήρια»¹⁰⁵. Δυστυχώς, αυτή η

103. Έτσι, όταν το 1976 Χιλιανοί πράκτορες σκότωσαν τον πρώην Υπουργό Orlando Letelier και έναν από τους συνοδούς του με βομβιστική ενέργεια στην Ουάσιγκτον, τα δικαστήρια των ΗΠΑ επιδίκασαν χρηματική αποζημίωση, αλλά και επέβαλαν ποινικές κυρώσεις (punitive damages), κατ' εξαίρεση του νόμου περί ετεροδικίας ξένων κρατών, βλ. *Letelier/Chile*, 488 F. Supp. 655, 1980 (αναδημοσίευση 19 ILM 1980, 1409 και ειδικά για την ετεροδικία, 1418) Βλ. ανάλυση στο Singer, «Terrorism, extradition and FSIA Relief: The Letelier Case», *Vanderbilt Journal of Transnational Law*, 1986, 57 επ.

104. Βλ. αντίθετα το Ανώτατο Δικαστήριο των ΗΠΑ, στην υπόθεση *Saudi Arabia/Nelson* (1993), που ανέτρεψε τη θέση αυτή, 113 S. Ct, 1471, στη 1480. Αντίστοιχη η θέση των δικαστηρίων του Ην. Βασιλείου, στην *Al-Adsani/ Kuwait*, 100 ILR, 1994, 465.

105. Βλ. US District Court for the District of Columbia, *Princz, Judgement*, 23.12.92.

απόφαση ανατράπηκε από το Εφετείο, που αποφάνθηκε ότι «καμία από τις εξαιρέσεις που προβλέπεται στην αμερικανική νομοθεσία για την ετεροδικία δεν εφαρμόζεται στην παρούσα υπόθεση» και ότι συνεπώς τα αμερικανικά δικαστήρια δεν είχαν δικαιοδοσία¹⁰⁶. Έχει ενδιαφέρον ότι, στη διστάμενη γνώμη του, ένας από τους δικαστές υποστήριξε ότι «η μεταχείριση του εναγομένου από τη Γερμανία παραβίαζε κανόνα *jus cogens* του δικαίου των εθνών και ότι με αυτή τη συμπεριφορά η Γερμανία έμμεσα παραμέρισε την ασυλία της»¹⁰⁷.

47. Συμπερασματικά, από τη διερεύνηση της νομολογίας προκύπτει ότι σήμερα γίνεται δεκτή μια σχετική ετεροδικία του κράτους. Αν και δεν υποστηρίζεται ευρέως ο πλήρης παραμερισμός της, αναγνωρίζεται μια σαφής τάση στο διεθνές δίκαιο εξαίρεσης της ετεροδικίας, σε περίπτωση σοβαρών παραβιάσεων του διεθνούς δικαίου. Αυτό επιβεβαιώνεται και από μεγάλο αριθμό Ψηφισμάτων της ΓΣ/ΗΕ¹⁰⁸ και Αποφάσεων του Συμβουλίου Ασφαλείας¹⁰⁹. Σ' αυτό το επίπεδο προσέγγισης ξεχωριστής σημασίας είναι η –προαναφερθείσα– κωδικοποιητικού χαρακτήρα Διακήρυξη της Γενικής Συνέλευσης, του 2005, για το δικαίωμα προσφυγής και αποκατάστασης των θυμάτων των παραβιάσεων δικαιωμάτων του ανθρώπου και ανθρωπιστικού δικαίου.

Εξάλλου, έχουν ενδιαφέρον οι αποφάσεις του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, στις υποθέσεις *McElhinney/Ιρλανδίας* και *Al Adsani/Ην. Βασιλείου*, στις οποίες το Δικαστήριο του Στρασβούργου δέχθηκε, με σχετική πλειοψηφία, ότι η επίκληση ετεροδικίας δεν έρχεται σε αντίθεση με το διεθνές δίκαιο. Αυτό δεν σημαίνει ότι μια αιτιολογημέ-

106. Βλ. US Court of Appeals for the District of Columbia, *Princz*, Judgement, 1.7.94.

107. *Ibid.*, Dissenting Opinion του δικαστή Wald.

108. Βλ. Ψηφίσματα ΓΣ/ΗΕ 50/22 C, 51/223, 56/83 κ.ά.

109. Ενδεικτικά βλ. Αποφάσεις ΣΑ/ΗΕ 387/1976, 455/ 1979, 471/1980, 527/1982, 571/1985, 687/1991, 692/1991, 827/1993.

νη απόφαση που θα αρνείται να αναγνωρίσει ετεροδικία, γιατί θεωρεί ως υπέρτερο δικαίωμα την προστασία της διεθνούς κοινότητας από τις θηριωδίες του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, δεν θα δικαιωθεί και, μάλιστα, διστάμενες απόψεις ισχυρής μειοψηφίας των Δικαστών, συμπεριλαμβανομένου του Αντιπρόεδρου Χρ. Ροζάκη, υποστήριξαν την ανάδυσση, ενός τέτοιου κανόνα κάμψης της ετεροδικίας¹¹⁰. Γενικότερα, μια ισχυρή νέα αντίληψη θέλει τη δικαστική ασυλία του κράτους να υποχωρεί, όταν απέναντί της βρίσκονται κανόνες *jus cogens*¹¹¹. Μια θέση που ακολούθησαν και ελληνικά δικαστήρια (υπόθεση Διστόμου κ.λπ.), αφού –ορθά– παρατηρούν ότι, όταν κράτος παραβιάζει αναγκαστικούς κανόνες του διεθνούς δικαίου, δεν μπορεί να αναμένει, νομίμως, να απολαμβάνει του δικαιώματος ετεροδικίας. Έχει έμμεσα παραιτηθεί τέτοιου δικαιώματος (το λεγόμενο «implied waiver» επιχείρημα)¹¹².

Εξάλλου, το Διεθνές Ποινικό Δικαστήριο, για την πρώτη Γιουγκοσλαβία στην υπόθεση *Furundzija*, αποφάνθηκε σχετικώς με τους αναγκαστικούς κανόνες του διεθνούς δικαίου ότι τα άτομα-θύματα παραβιάσεων τέτοιων κανόνων έχουν αυτόματα δικαίωμα να αξιώσουν επανόρθωση ενώπιον διαθέσιμου εθνικού δικαστηρίου ή διεθνούς δικαστηρίου σε περίπτωση που ένα τέτοιο δημιουργείται.

110. Βλ. Dissenting Opinion Δικαστών Caffisch, Cabral, Barreto, Vajic, στην υπόθεση *McEhinney*, Αντιπρόεδρος Ροζάκης, Δικαστές Λουκαΐδης, Caffisch, Cabral, Barreto, Vajic στην υπόθεση *Al-Adsani*, της 21/11/2001. Η απόφαση λήφθηκε in extremis με 9 έναντι 8 ψήφων.

111. A. C. Belsky et al., *Implied Waiver under the FSIA: A proposed exception to immunity for violations of peremptory norms of international law*, 77 Cal. L. Rev., 1989, 365· A. Orakelashvili, *State Immunity and International Public Order*, 45 German Y.B., 2002, 227ss· L. M. Caplan, *State Immunity, Human Rights and Jus Cogens: A Critique of the Normative Hierarchy Theory*, 97 AJIL, 2003, 741ss· C. Focarelli, *Promotional Jus Cogens: A critical Appraisal of jus cogens legal effects*, 77 Nordic J. of Int'l L., 2008, 429, 457

112. Προς την ίδια κατεύθυνση πρβλ. και J. Kokott, στο Festschrift für, R. Benhart, 1995, Berlin, 135, 148 ss.

III. Το ζήτημα των γερμανικών πολεμικών επανορθώσεων για τα εγκλήματα που τελέστηκαν από τις γερμανικές ένοπλες δυνάμεις στη διάρκεια της κατοχής της Ελλάδας (1941-1944). Ή το δίκαιο θα υπερκεράσει την πολιτική;

*A. Οι γερμανικές πολεμικές επανορθώσεις στην Ελλάδα: ιστορική εξέλιξη, διαστάσεις και περιεχόμενο*¹¹³

48. Το ζήτημα των γερμανικών πολεμικών επανορθώσεων στην Ελλάδα –συμπεριλαμβανομένης της επιστροφής του υποχρεω-

113. Γενικά για τη συμπεριφορά των γερμανικών στρατευμάτων κατοχής την περίοδο 1941-44 και το ζήτημα των γερμανικών επανορθώσεων στην Ελλάδα βλ. Σ. Κοτζιμάνης, *Κατοχικόν δάνειον και δαπάνες κατοχής*, Θεσσαλονίκη, 1954· H. Fleischer, «Ναζιστική εικόνα για τους (νεο)Έλληνες και η αντιμετώπιση του άμαχου πληθυσμού από τις γερμανικές Αρχές Κατοχής», στο Β. Κρεμμυδά κ.ά. (επιμ.), *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, II, Ρέθυμνο, 1986· H. Ritter, «German policy in occupied Greece and its economic impact. 1941-44», στο F. Hommer, L. Wilox (eds), *Germany and Europe in the Era of the two World Wars*, University of Virginia, Charlottesville, 1986· E. Rontholz, «Τα αντίποινα των γερμανικών στρατευμάτων κατοχής», στο *Πρακτικά Συνεδρίου: Η Ελλάδα 1936-1944*, Μορφωτικό Ίδρυμα Αγροτικής Τράπεζας, Αθήνα, 1989· Κ. Ρήγας, «Διεκδίκηση πολεμικών επανορθώσεων από το γερμανικό κράτος», *Δελτίο Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Πειραιώς*, τ. Μάρτιος/Απρίλιος 1993· I. Χολέβα, *Οι πολεμικές αποζημιώσεις*, Πελασγός, Αθήνα, 1995· Κ. Ιωάννου, «Γερμανικές επανορθώσεις- Αξιώσεις Ελλήνων πολιτών κατά της Γερμανίας για ζημιές κατά τη διάρκεια της Κατοχής - Αρμοδιότητα ελληνικών δικαστηρίων», *Ελληνική Δικαιοσύνη*, 37/1996, 1526-1531· Τ. Ηλιαδάκη *Οι επανορθώσεις και το γερμανικό κατοχικό δάνειο*, Αθήνα, 1997· Γ. Μίντσης, *Εγκλήματα πολέμου και αποζημιώσεις. Η Γερμανική Κατοχή στην Ελλάδα. Οι αξιώσεις αποζημίωσης κατά το Διεθνές Δίκαιο*, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 1998· Κ. Δοξιάδης, *Οι θυσίες της Ελλάδας, Αιτήματα και Επανορθώσεις στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα, 1947· *Η μαύρη βίβλος της Κατοχής*, Αθήνα, 2006· Στ. Περράκης, «De la réparation des victimes des violations du droit international humanitaire et l' affaire des «réparations de guerre allemandes» en Grèce. Essai de synthèse et quelques considérations», *Festschrift für M. Bothe*,

τικού δανείου που λήφθηκε από την Τράπεζα της Ελλάδος το 1942– αποτελεί ένα σκέλος του ευρύτερου ζητήματος της καταβολής αποζημιώσεων από τη Γερμανία, διάδοχο του Γ' Ράιχ, για τα εγκλήματα που διαπράχθηκαν από το ναζιστικό καθεστώς και τις γερμανικές ένοπλες δυνάμεις στη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και την κατοχή ευρωπαϊκών και άλλων χωρών από τις δυνάμεις του Άξονα¹¹⁴. Για την Ελλάδα, ωστόσο, το ζήτημα των γερμανικών επανορθώσεων παρουσιάζεται ιδιαίτερα σύνθετο και πολυδιάστατο, αφού οι απαιτήσεις της Ελλάδας (επανορθώσεις και αναγκαστικό δάνειο 1942/43) δεν αφορούσαν μόνο τη Γερμανία, αλλά πριν από το 1990 και την Ανατολική Γερμανία, ενώ δύο διμερείς συνθήκες Ελλά-

Nomos, Dike, 2008, 523-550· Μ.-Ντ. Μαρούδα, *Η διεθνής ευθύνη για παραβιάσεις του διεθνούς ανθρωπιστικού δικαίου...*, όπ.παρ., σελ. 420· «Γερμανικά εγκλήματα στην κατοχική Ελλάδα», *Ιστορία του Έθνους*, τ. 14, Μάιος 2010· Μ. Λυμπεράτου, «Η (μη) διεκδίκηση των πολεμικών αποζημιώσεων από την Ελλάδα», στο *Γερμανικές αποζημιώσεις. Μια προδομένη υπόθεση*, Ελευθεροτυπία, Ιστορικά, Ιούνιος 2010, σελ. 155-194· Ε. Μαχαίρα, «Οι γερμανικές επανορθώσεις και η φρίκη στο Δίστομο», *Ελευθεροτυπία*, 23.7.2010· Γ. Θεοχάρη, *Δίστομο, 10 Ιουνίου 1944, Το Ολοκαύτωμα*, Λιβαδειά, 2010.

114. Διαστάσεις του ζητήματος των γερμανικών επανορθώσεων αποτελούν οι αποζημιώσεις προς Εβραίους-θύματα διώξεων του γερμανικού εθνικοσοσιαλιστικού καθεστώτος, οι αποζημιώσεις για καταναγκαστική εργασία σε στρατόπεδα συγκέντρωσης κ.λπ. Σχετικά, αντί πολλών βλ. R. Bank, *The new programs for payments to the victims of National Socialist Injustice*, 44 GYBIL, 2001, 307 επ.· D. Vagts, P. Murray, *Litigating the Nazi labor claims: the path not taken*, 43 HILJ, 2002, 505-508· P. Auweraert, *Holocaust reparation claims fifty years after: The Swiss Bank Litigation*, 71 NJIL, 2002, 557 επ.· P. Oberhammer, A. Reinisch, *Restitution of Jewish property in Austria*, 60 ZaöRV, 2000, 737 επ.· I. Cotler, *Nuremberg 50 years later: the restitution of Jewish property and the Norwegian justice*, 67 NJIL, 1998, 275 επ. Πρέπει να σημειωθεί ότι η στάση των διαφόρων κρατών ως προς την προβολή αξιώσεων επανορθώσεων έναντι της Γερμανίας διαφοροποιείται. Άλλες (π.χ. ΕΣΣΔ, Φινλανδία), αλλά και οι σύμμαχοι του Άξονα, παραιτήθηκαν με μονομερείς δηλώσεις, άλλες (Ην. Βασίλειο, Βέλγιο, Ολλανδία, Λουξεμβούργο κ.ά.) δεν προτίθενται να υποβάλουν αίτημα για επανορθώσεις.

δας-Γερμανίας αποζημιώσαν Έλληνες υπηκόους, χωρίς να θιγεί ο κύριος όγκος των αξιώσεων. Εξάλλου, με τις Συνθήκες Ειρήνης του 1947, μεταξύ των Συμμάχων και της Βουλγαρίας και της Γερμανίας, προβλέφθηκε η καταβολή αποζημιώσεων στην Ελλάδα¹¹⁵. Σε συνέχεια αυτού, υπογράφηκε στις 9.7.1964 Συμφωνία «περί διακανονισμού των εκκρεμών οικονομικών ζητημάτων και αναπτύξεως της οικονομικής συνεργασίας μεταξύ του Βασιλείου της Ελλάδας και της Λαϊκής Δημοκρατίας της Βουλγαρίας, καθώς και Συμφωνία Ελλάδας-Ρουμανίας περί εκκρεμών οικονομικών ζητημάτων»¹¹⁶.

49. Το νομικό θεμέλιο του ελληνικού αιτήματος για επανορθώσεις ανατρέχει στην αμέσως μετά το 1945 μεταπολεμική περίοδο. Τότε, γύρω από τα ζητήματα των γερμανικών πολεμικών επανορθώσεων, πραγματοποιήθηκαν πολλές διασκέψεις και συνάφθηκαν σημαντικές διεθνείς συμφωνίες. Σ' αυτές πρέπει να καταγραφούν, μεταξύ άλλων, η Συμφωνία του Παρισιού στις 14.1.1946, περί γερμανικών επανορθώσεων, την ίδρυση Διασυμμαχικού Γραφείου Επανορθώσεων και την απόδοση του νομισματικού χρυσού¹¹⁷. Ακολούθησε η Σύμβαση της Βόννης του 1952 –που υπέγραψαν η Γερμανία, οι ΗΠΑ, η Γαλλία και το Ην. Βασίλειο, και επικύρωσαν/προσχώρησαν πολλά άλλα κράτη, μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα– που προέβλεπε (άρθρο 1) την αναβολή του ζητήματος των γερμανικών επανορθώσεων μέχρι την υπογραφή συνθήκης ειρήνης με τη Γερμανία. Κατόπιν, ακολούθησε η Συμφωνία του Λονδίνου του 1953 «για τα γερμανικά εξωτερικά χρέη», με ταυτόσημη ρύθμιση (άρθρο 5 §§1,2) που ανέβαλλε την εξέταση απαιτήσεων έναντι της Γερμανίας για επανορθώσεις από τον πόλεμο μέχρι την οριστική διευθέτηση των γερμανικών επανορθώσεων.

115. ΦΕΚ Α', 231/22.10.1947.

116. ΝΔ 3776, ΦΕΚ Α', 206/1957.

117. Βλ. Ν. 3478, ΦΕΚ Α', 5/1956.

Η Ελλάδα επικύρωσε τη Συμφωνία του Λονδίνου του 1953 (Ν. 3478/1956)¹¹⁸, που τέθηκε σε ισχύ το 1956, ενώ υιοθέτησε και τον νόμο 2023/1952, με τον οποίο δήλωνε το πέρας της εμπόλεμης κατάστασης με τη Γερμανία «υπό την επιφύλαξη της διευθέτησης –με συνθήκη ειρήνης που θα συναφθεί– των προερχομένων από τον πόλεμο ζητημάτων και των υπαρχουσών διαφορών».

50. Πρέπει να σημειωθεί ότι η Ελλάδα, ύστερα από μια δεκαετία –τα χρόνια του 1950– οικοδόμησης σχέσεων και συνεργασίας με τη Γερμανία, δυστυχώς και με αρνητικές διαστάσεις¹¹⁹, προέβαλλε, σε διάφορα επίπεδα, ιδίως από το 1964 έως το 1967, αξιώσεις επανορθώσεων, όχι όμως πειστικά και συστηματικά¹²⁰.

51. Ειδικότερα, όσον αφορά το αναγκαστικό κατοχικό δάνειο, το 1964 συστάθηκε Ειδική Επιτροπή νομομαθών, η οποία, αφού εξέτασε τη νομική φύση της απαίτησης αυτής, αποφάνθηκε ότι πρόκειται για δανειακή Σύμβαση μεταξύ της Γερμανικής Κυβέρνησης και της Κατοχικής Ελληνικής Κυβέρνησης. Κατόπιν τούτου και δεδομένου ότι τόσο η Σύμβαση της Βόννης του 1952 όσο και η Συμφωνία του Λονδίνου του 1953, ανέβαλαν μεν την εξέταση του θέματος των γερμανικών επανορθώσεων μέχρι την υπογραφή Συνθήκης Ειρήνης, δεν απέκλειαν όμως τη δυνατότητα προηγούμενης ρυθμίσεως οικονομικών ζητημάτων που ανέκυψαν κατά τη διάρκεια του πολέμου, επιχειρήθηκε έγερση του ζητήματος, προφορικά αρχικά, από τον Καθηγητή Άγγελο Αγγελόπουλο, ενεργούντος κατ' εξουσιοδότηση της Ελληνικής Κυβέρνησης, (1964) και του τότε (1965) Υπουργού Αναπληρωτή Συντονισμού Α.

118. ΦΕΚ Α', 37/1955.

119. Βλ. την εν γένει αντιμετώπιση των Γερμανών εγκληματιών πολέμου, την παράδοση του Μέρτεν κ.λπ.

120. Για μια ιστορική αναδρομή των γερμανικών επανορθώσεων και της ελληνικής στάσης βλ. Μ. Λυμπεράτου, *Η (μη) διεκδίκηση των πολεμικών αποζημιώσεων από την Ελλάδα...*, όπ.παρ.

Γ. Παπανδρέου. Η Γερμανία αντέκρουσε τις προτάσεις περί έναρξης σχετικών διαπραγματεύσεων, επικαλούμενη κυρίως τη Συμφωνία του Λονδίνου του 1953¹²¹. Στο δε επιχείρημα ότι η ελληνική απαίτηση για το δάνειο απορρέει από δανειακή σύμβαση, πρόβαλε το επιχείρημα ότι το δάνειο είχε δοθεί για κάλυψη πρόσθετων εξόδων της πολεμικής κατοχής και ως εκ τούτου η εξέταση του ζητήματος θα έπρεπε να ακολουθήσει την τύχη των λοιπών εξωτερικών χρεών της Γερμανίας που είχαν προκύψει από τον πόλεμο.

Την ίδια, άλλωστε, θέση υποστήριξε και εγγράφως στην απαντητική ρηματική διακοίνωση της 31^{ης} Μαρτίου 1967, με την οποία η γερμανική Πρεσβεία στην Αθήνα απέκρουσε τη γενομένη, διά ρηματικής διακοίνωσης (Νοέμβριος 1966), πρόταση περί ενάρξεως διαπραγματεύσεων.

Στο σημείο αυτό επισημαίνεται ότι η άρνηση της Γερμανίας να προσέλθει σε διαπραγματεύσεις βασίσθηκε αποκλειστικά στην επίκληση της Συμφωνίας του Λονδίνου του 1953, δεδομένου ότι, αν και στη ρηματική διακοίνωση στις 31.3.1967 επιχειρήθηκε η καταγραφή του παλαιότερου γερμανικού ισχυρισμού, περί παραιτήσεως της Ελλάδας από τις αξιώσεις της, κατά τη διάρκεια διαπραγματεύσεων για σύναψη συμφωνίας χορηγήσεως πιστώσεων 200 εκατ. μάρκων το 1958, εντούτοις ο ισχυρισμός αυτός αναιρείται, αφού στην ίδια ρηματική διακοίνωση προστίθεται ότι «The Federal Government did

121. Είναι αξιοσημείωτο ότι από γερμανικής πλευράς, προβλήθηκε ο ισχυρισμός ότι ο Πρωθυπουργός Κ. Καραμανλής το 1958 είχε αναφέρει στη γερμανική κυβέρνηση ότι η Ελλάδα δεν θα πρόβαλλε αξιώσεις επανορθώσεων. Ωστόσο, ο ισχυρισμός αυτός έμεινε αναπόδεικτος, αφού δεν βρέθηκε καμία γραπτή αποτύπωση μιας τέτοιας απαράδεκτης δέσμευσης. Ειδικότερα, όταν ο καθηγητής Α. Αγγελόπουλος επισκέφθηκε τη Βόννη το 1964 και τέθηκε υπόψιν του η ελληνική «δέσμευση», απλώς υπενθύμισε ότι δεν υπάρχει κάτι γραπτό από ελληνικής πλευράς, κάτι που η γερμανική αρχή το παραδέχθηκε (βλ. *Καθημερινή*, 10.5.1995. Επίσης, *Ελευθεροτυπία*, 29.5.1991, σελ. 7).

not presume at any time that by statements of this kind then or on later occasions, the Greek Government intended to formally renounce claims legally substantiated which it believes to have from the time of the occupation during the Second World War».

52. Το 1990, μετά από μια μακρά περίοδο ακινησίας, οι εξελίξεις στο ζήτημα των γερμανικών επανορθώσεων κλιμακώνονται. Μάλιστα, την επαύριο της επανένωσης της Γερμανίας, στην Ελλάδα παρατηρήθηκε μια σημαντική κινητικότητα στο ελληνικό Κοινοβούλιο ως προς την ανάγκη προβολής αξιώσεων για επανορθώσεις. Ερωτήσεις και επερωτήσεις, ήδη από τον Δεκέμβριο 1990, προς την κυβέρνηση Κ. Μητσοτάκη, δημιουργούν ένα κλίμα, χωρίς όμως συνέχεια σε διακρατικό επίπεδο, έστω κι αν «δεν μπορεί στο όνομα οποιασδήποτε σκοπιμότητας να παρακάμπτεται ένα τόσο μεγάλο θέμα εθνικής σημασίας στο Ελληνικό Κοινοβούλιο...»¹²².

Αξιοσημείωτη είναι, στο όλο κλίμα που διαμορφώνεται, δήλωση του Α. Παπανδρέου στις 29 Μαΐου 1991: «Για το θέμα των αποζημιώσεων, νομίζω ότι είναι σαφές δικαίωμα κάθε λαού, ο οποίος υπέστη τη ναζιστική κατοχή. Η καταβολή του δανείου είναι συμβατική υποχρέωση της Γερμανίας και σε μια τέτοια δύσκολη ώρα για τη χώρα μας, οικονομικά, η Γερμανία μπορούσε να βοηθήσει αποφασιστικά, κάνοντας το μόνο σωστό, ξεπληρώνοντας σε πρώτη φάση το δάνειο. Και πραγματικά, καλούμε την κυβέρνηση... να ξεκαθαρίσει τη θέση της απολύτως και να προχωρήσει δυναμικά, αποτελεσματικά στη διαδικασία των αποζημιώσεων και του δανείου. Σχετικές προτάσεις έχει κάνει στη Βουλή. Είχε μάλιστα

122. Ερώτηση του Χ. Φλωράκη προς τον Πρωθυπουργό Κ. Μητσοτάκη, Πρακτικά συζητήσεων Ελληνικού Κοινοβουλίου, Συνεδρίαση ΡΑ', 12.12.1990. Βλ. ακόμη τις σχετικές αναφορές του Α. Στεργίου, «Το ζήτημα των επανορθώσεων και οι ελληνογερμανικές σχέσεις», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τ. 42, καλοκαίρι 2005.

ζητήσει μια Διακομματική Επιτροπή της Βουλής να πάει στη Βουλή της Γερμανίας και να θέσει το θέμα. Το είχα ξεκινήσει εγώ ως μέλος της κυβέρνησης της Ένωσης Κέντρου. Ως εκφραστής της Κυβέρνησης, τον Ιανουάριο του 1965 όταν πήγα στον ..., μου είπε ότι μόλις κλείσει το θέμα της Γερμανίας, μόλις υπάρξει συμφωνία ειρήνης, θα αποδοθεί το δάνειο»¹²³.

53. Την ίδια περίοδο, μεσούντος του «Μακεδονικού», το θέμα τίθεται από τον Υπουργό Εξωτερικών Α. Σαμαρά στον ομόλογό του H.-D. Genscher, χωρίς αποτέλεσμα¹²⁴. Εξάλλου, με αφορμή «δηλώσεις» του Καγκελάριου Kohl για τα 50χρονα της «Μάχης της Κρήτης», τον Μάιο του 1991, επανήλθε στο προσκήνιο η γερμανική θέση ότι όχι μόνο δεν υπάρχει ζήτημα επανορθώσεων, αλλά ότι ο Κ. Καραμανλής το 1958 «δεσμεύθηκε» για μη διεκδίκησή τους από την Ελλάδα. Άμεση ήταν η αντίδραση κύκλων της Προεδρίας της Δημοκρατίας, οι οποίοι τόνιζαν ότι ο Κ. Καραμανλής ως Πρωθυπουργός «ουδέποτε έκανε συμφωνία ή ανέλαβε δέσμευση για το θέμα των αποζημιώσεων»¹²⁵. Την επαύριο ο Υπουργός Εξωτερικών Α. Σαμαράς δημοσιοποίησε ότι από τα αρχεία του Υπουργείου Εξωτερικών δεν προέκυψε καμία συμφωνία για τις αποζημιώσεις, αλλά ούτε και ότι συζητήθηκε το θέμα αυτό¹²⁶ κατά τη συνάντηση Καραμανλή-Αντενάουερ το 1958¹²⁷. Την ίδια στιγμή, ο καθηγητής Α. Αγγελόπουλος, με δήλωσή του επέμενε

123. Όπως την υπενθύμισε ο βουλευτής Δ. Κωστόπουλος (ΚΚΕ) στη Βουλή στη διάρκεια συζήτησης επερώτησης (αριθ. 26/15.11.1995) για τη διεκδίκηση των πολεμικών επανορθώσεων από τη Γερμανία. Την υψηλού επιπέδου συζήτηση, με εύστοχη επιχειρηματολογία βλ. Πρακτικά της Βουλής (Ολομέλεια), Συνεδρίαση ΜΘ' - 12 Δεκεμβρίου 1995, σελ. 2133-2146.

124. Βλ. *Ελευθεροτυπία*, 29.5.1995 και *Καθημερινή* 2.6.1991.

125. Βλ. *Καθημερινή* 2.6.1991, σελ.6.

126. *Ibid.* Είναι αξιοσημείωτο ότι την ίδια περίοδο, η Βόννη συζητούσε την καταβολή επανορθώσεων για τις χώρες της Βαλτικής, *Ελευθεροτυπία*, 20.5.1995.

127. Βλ. ειδησεογραφία και σχόλια στην *Ελευθεροτυπία*, 28.5.1991, σελ. 5.

για την ανάγκη διαχωρισμού του δανείου από τις επανορθώσεις, τονίζοντας ότι υπάρχει νομική και ηθική δέσμευση¹²⁸.

54. Παράλληλα, εντάθηκαν οι φωνές από την κοινωνία των πολιτών, ιδιαίτερα του «Εθνικού Συμβουλίου Διεκδίκησης των οφειλών της Γερμανίας προς την Ελλάδα», αλλά και τα πολιτικά κόμματα που συστηματικά παρενέβαιναν για να υποστηρίξουν την ανάγκη προβολής αξιώσεων έναντι της Γερμανίας για τις πολεμικές επανορθώσεις και το αναγκαστικό δάνειο. Λίγο αργότερα, ο Γ. Σταμούλης σχεδίασε και καθοδήγησε το κίνημα κατάθεσης αγωγών αποζημιώσεως Ελλήνων πολιτών κατά της γερμανικής κυβέρνησης για τις ανθρώπινες απώλειες και υλικές ζημιές την περίοδο της γερμανικής κατοχής στην Ελλάδα¹²⁹. Οι αγωγές κοινοποιήθηκαν στη γερμανική κυβέρνηση, η οποία τον Οκτώβριο του 1995 αρνήθηκε να τις παραλάβει και να παραστεί ως αντίδικος ενώπιον των ελληνικών δικαστηρίων. Η άρνηση αυτή και επιστροφή της συνοδεύτηκε από ρηματική διακοίνωση προς την ελληνική κυβέρνηση, με την οποία η γερμανική κυβέρνηση αντέδρασε ως προς τη νομική βάση των αγωγών¹³⁰. Η απάντηση της Αθήνας ήλθε εκ μέρους του Κ. Μπίκα, εκπροσώπου του Υπουργού Εξωτερικών, ο οποίος υποστήριξε ότι το ζήτημα αφορά την ελληνική

128. «Δεν μπορούν οι Γερμανοί να αγνοήσουν αυτή την αξίωση της Ελλάδας, η οποία είχε ως αποτέλεσμα να μας οδηγήσει σ' έναν ακραίο πληθωρισμό, μια πλήρη υποτίμηση της δραχμής και πλήρη καταστροφή της οικονομίας. Σε καμία άλλη χώρα δεν παρατηρείται αυτή η περίπτωση και αυτό πρέπει να το διαχωρίσουμε...», βλ. *Ελευθεροτυπία*, 30.5.1991. Πρβλ. και *Το Ποντίκι*, 31.5.1991.

129. Βλ. *Καθημερινή*, 16.7.1995, *Το Βήμα*, 10.9.1995, *Το Ποντίκι*, 14.9.1995.

130. «Δεν ευσταθούν γιατί δεν έγιναν σε διακρατικό επίπεδο, αλλά από ιδιώτες», βλ. *Ελευθεροτυπία*, 26.10.1995, σελ. 6. Ένα χρόνο αργότερα, τον Σεπτέμβριο 1996, το Πρωτοδικείο της Βόννης επέστρεψε στο ελληνικό Γενικό Προξενείο της Κολωνίας εκατοντάδες αγωγές αποζημιώσεων που είχαν ασκηθεί ενώπιον ελληνικών δικαστηρίων και είχαν κοινοποιηθεί στο αρμόδιο γερμανικό δικαστήριο. Βλ. και *Ριζοσπάστης*, 28.9.1996, σελ. 3.

δικαιοσύνη, στην οποία δεν μπορεί να παρέμβει, ενώ υπογράμμισε ότι «το θέμα των αποζημιώσεων στο σύνολό του παραμένει εκκρεμές». Εξάλλου, «πέρα από τη στέρεη νομική και πολιτική διάσταση, υπάρχει και το τεράστιο ηθικό θέμα, στο οποίο θα πρέπει να τοποθετηθεί η γερμανική πλευρά»¹³¹.

55. Το δίμηνο Σεπτεμβρίου-Οκτωβρίου 1995 –κι ενώ είχαν κατατεθεί 10.000 περίπου αγωγές στα Πρωτοδικεία όλης της χώρας¹³²– εντάθηκε η συζήτηση, με εκατέρωθεν πλάγιες δηλώσεις¹³³. Έτσι, ο Καγκελάριος Kohl στο Στρασβούργο, ενώπιον της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης του Συμβουλίου της Ευρώπης, απαντώντας στον βουλευτή Στ. Κόρακα (ΚΚΕ), δήλωσε ότι η Γερμανία έχει εκπληρώσει τις υποχρεώσεις της με τη Συμφωνία του Λονδίνου (!) και ότι το θέμα έχει κλείσει¹³⁴. Αντίθετη ήταν η θέση του Τ. Χυτήρη, κυβερνητικού εκπροσώπου, που υποστήριζε ότι «το θέμα αυτό είναι ανοικτό για την ελληνική κυβέρνηση, η οποία δεν θεωρεί ότι έχει κλείσει ούτε με τη Συμφωνία του Λονδίνου ούτε με καμία άλλη συμφωνία»¹³⁵. Στο ίδιο μήκος κύματος και ο Υπουργός Εξωτερικών Κ. Παπούλιας, απαντώντας στις 14 Σεπτεμβρίου 1995, σε ερώτηση βουλευτών του ΚΚΕ¹³⁶ κι ενώ ο Γερμανός υφυπουργός Χ. Σέφερ εκτιμούσε ότι η ικανοποίηση του ελληνικού αιτήματος «δεν είχε την παραμικρή πιθανότητα επιτυχίας¹³⁷», αν και παραδέχθηκε ότι υπάρχει θέμα με το κατοχικό δάνειο¹³⁸. Την ίδια περίοδο, η Γερμανία υπογράφει με τις

131. Βλ. και Γ. Ζωγράφου, «Διπλωματικό μπρα ντε φερ για τις γερμανικές αποζημιώσεις», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 2.11.1995, σελ.14· *Ελευθεροτυπία*, 27.10.1995, *Καθημερινή*, 27.10.1995.

132. *Ελευθεροτυπία*, 17.9.1995, *Καθημερινή*, 13.9.1995.

133. Βλ. και Π. Κλαυδιανός, «Υπάρχει ή δεν υπάρχει θέμα αποζημιώσεων», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 5.10.1995, 18-19.

134. *Ελευθεροτυπία*, 29.9.1995, *Εξπρές*, 29.9.1995, *Καθημερινή*, 29.9.1995.

135. *Καθημερινή*, 30.9.1995, *Ελευθεροτυπία*, 27.10.1995.

136. *Ibid.*

137. *Ελευθεροτυπία*, 30.9.1995.

138. *Ελευθεροτυπία*, 12.10.1995, 25.

ΗΠΑ συμφωνία για αποζημιώσεις των θυμάτων των ναζί¹³⁹. Ταυτόχρονα, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, απαντώντας σε ερώτηση του ευρωβουλευτή Α. Αλαβάνου, απέρριψε τα γερμανικά επιχειρήματα ότι η μη καταβολή επανορθώσεων οφείλεται στις χρηματοδοτικές ροές προς την Ελλάδα από την ΕΕ, «στις οποίες κύριος χρηματοδότης ήταν η ΟΔ Γερμανίας». Η Επιτροπή εξήγησε ότι οι ενισχύσεις στα κράτη-μέλη δίνονται από τον κοινοτικό προϋπολογισμό και όχι από οποιοδήποτε κράτος-μέλος¹⁴⁰.

Ακολούθησαν κι άλλες κινήσεις από τη γερμανική πλευρά (π.χ. του υπουργείου Οικονομικών), που επιχειρούσε να αποπροσανατολίσει την όποια ελληνική διάθεση, μιλώντας για «άδικα» αιτήματα και για καλές διμερείς σχέσεις τα τελευταία 50 χρόνια¹⁴¹.

56. Το κλίμα πλέον ήταν κατάλληλο για την επόμενη κίνηση. Και πράγματι, στις 13 Νοεμβρίου 1995, ο Πρωθυπουργός Α. Παπανδρέου, μιλώντας στην Κοινοβουλευτική Ομάδα του ΠΑΣΟΚ, ανήγγειλε ότι «θα τεθεί επίσημα σε διακρατικό επίπεδο το θέμα του κατοχικού δανείου και των αποζημιώσεων»¹⁴². Στον ίδιο χρόνο, ο Ξ. Ζολώτας δήλωνε ότι «το κατοχικό δάνειο είναι θέμα επίσημης διεκδίκησης από την κυβέρνηση»¹⁴³.

Την επομένη, στις 14 Νοεμβρίου 1995, ο Έλληνας πρόεδρος στη Βόννη, Ι. Μπουρλογιάννης-Τσαγγαρίδης, επέδωσε στον Γερμανό υφυπουργό Εξωτερικών Herman μια ρηματική διακοίνωση (note verbale) με την οποία η ελληνική κυβέρνηση έθετε –πρώτη φορά τυπικά, την μετά το 1990 περίοδο– το

139. *Καθημερινή*, 21.9.1995.

140. *Καθημερινή*, 28.9.1995.

141. *Ελευθεροτυπία*, 9 και 10.11.1995.

142. Για το πολιτικό κλίμα μέσα στο οποίο πραγματοποιήθηκε το ελληνικό διάβημα βλ. *Καθημερινή* 16/7, 5, 6, 14 και 15.11.1995, *Ελευθεροτυπία* 14.11.1995, 15.11.1995.

143. *Ελευθεροτυπία*, 14.11.1995.

ζήτημα των πολεμικών επανορθώσεων καθώς και του κατοχικού δανείου, και καλούσε τη γερμανική κυβέρνηση να προχωρήσει σε διαπραγματεύσεις¹⁴⁴.

57. Η γερμανική κυβέρνηση ναι μεν δεν απάντησε ποτέ τυπικά και συγκεκριμένα κατά τη διπλωματική πρακτική στο ελληνικό διάβημα, αλλά ωστόσο, έτοιμη από καιρό, αντέδρασε την ίδια μέρα, αστραπιαία, αρνητικά, σε άλλο τόνο και με άλλο μέσο, θεωρώντας ως «άτοπη» την ενέργεια της Αθήνας¹⁴⁵. Η –άτυπη μεν, πλην αλαζονική και χωρίς διπλωματικότητα– απόρριψη της ελληνικής διακοίνωσης προκάλεσε στο ελληνικό ΥπΕξ έκπληξη και ανησυχία, έστω κι αν ο Υπουργός Τύπου Τ. Χυτήρης απάντησε ότι η Ελλάδα θα επιμείνει στη διεκδίκηση του δικαίου της¹⁴⁶. Έκτοτε, υπήρξαν επίσημες και ανεπίσημες –γραπτές και προφορικές– δηλώσεις Γερμανών αξιωματούχων, το θέμα συμπεριλήφθηκε στην agenda διμερών κυβερνητικών συζητήσεων, αποτέλεσε αντικείμενο ερωτήσεων στο γερμανικό κοινοβούλιο, χωρίς όμως συγκεκριμένο αποτέλεσμα. Κι αυτό, γιατί, ουσιαστικά, για τη γερμανική πλευρά, «50 χρόνια μετά τον πόλεμο και μια στενή συνεργασία της Γερμανίας με τη διεθνή κοινότητα, το ελληνικό αίτημα για επανορθώσεις έχει χάσει τη δικαιολογητική βάση του. Συνεπώς, δεν ήταν δυνατόν η ελληνική κυβέρνηση να πιστεύει ότι η Γερμανία θα συζητούσε ή θα διαπραγματευόταν αυτό το ζήτημα»¹⁴⁷.

144. *Ελευθεροτυπία*, 14.11.1995.

145. *Ελευθεροτυπία*, 15.11.1995, *Καθημερινή* 15.11.1995.

146. Βλ. Γ. Ζωγράφου, «Γερμανικές επανορθώσεις. Η γερμανική άρνηση και οι νομικές δυσκολίες», *Ο Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 23.11.1995, 16.

147. Βλ. Δήλωση του υφυπουργού Ρ. Hartman, αλλά και γραπτή Ανακοίνωση του Γερμανού Υπουργού Εξωτερικών. Ωστόσο, σύμφωνα με τη διπλωματική πρακτική, αυτές δεν αποτελούν τυπική απάντηση στην ελληνική ρηματική διακοίνωση (Σχετικά βλ. *Ελευθεροτυπία*, 15.11.1995). Την ίδια περίοδο, ο Γερμανός Υπ. Εξ. Κίνκελ απαντώντας σε διαπιστευμένους στο Υπ. Εξ. ξένους δημοσιογράφους, για το ζήτημα των επανορθώσεων και του κατοχικού δανείου, απάντησε: «Δεν θέλω να πω τίποτε επ' αυτού.

Χαρακτηριστική είναι η δήλωση εκπροσώπου του γερμανικού υπουργείου Εξωτερικών, ο οποίος, σχολιάζοντας τις δηλώσεις του Υπουργού Εξωτερικών Θ. Πάγκαλου, σχετικά με το θέμα της επιστροφής του κατοχικού δανείου, δήλωσε στο ελληνικό πρόγραμμα της Βαυαρικής Ραδιοφωνίας: «Ενδεχόμενη επιστροφή θα εντασσόταν στο πλαίσιο της καταβολής πολεμικών επανορθώσεων. Πάνω από πενήντα χρόνια, όμως, μετά το τέλος του πολέμου, ένα τέτοιο αίτημα θα ήταν άδικο και δεν ανταποκρίνεται στη στενή συνεργασία και την ποιότητα των σχέσεων μέσα στην ΕΕ και το ΝΑΤΟ. Οι πολεμικές επανορθώσεις έναντι της Ελλάδος έχουν τερματισθεί με τη συμφωνία του 1960, βάσει της οποίας η Γερμανία κατέβαλε για θύματα του πολέμου 150 εκ. μάρκα, τα οποία διαχειρίστηκε η ελληνική κυβέρνηση. Η συμφωνία αυτή αποτελούσε τελικό διακανονισμό. Επίσης, η Γερμανία είχε δώσει στην Ελλάδα και άλλη βοήθεια. Πάνω από 30 δις μάρκα από τις εισφορές της Γερμανίας στα Ταμεία της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, ήδη από τη δεκαετία του 1950, διατέθηκαν για την οικονομική και πολιτική ενσωμάτωση της Ελλάδας στην Ευρώπη. Και μόνο το ύψος αυτών των κονδυλίων αποδεικνύει την ιδιαίτερη σημασία που αποδίδει η Βόννη στην καλή συνεργασία με τον εταίρο της Ελλάδα. Από το 1995, όταν επιδόθηκε από τον Έλληνα πρόεδρο στη Βόννη σχετική διακοίνωση, δεν έχει υποβληθεί ξανά επίσημο αίτημα. Η νέα (γερμανική) κυβέρνηση, πάντως, έχει δεσμευθεί στη συνέχιση της εξωτερικής πολιτικής και αυτό ισχύει και στο θέμα των πολεμικών επανορθώσεων»¹⁴⁸.

Δεν τίθεται θέμα διαπραγματεύσεων. Δεν πρόκειται να παρεκκλίνω ούτε χιλιστό από τις θέσεις μας». Στο ίδιο μήκος κύματος και δηλώσεις του καγκελάριου Kohl, του υφυπουργού Schraffer, του πρόεδρου Von Bredow, του Γεν. Διευθυντή Νομικών Υποθέσεων του γερμανικού Υπ. Εξ. *Dr. Hillgenberg*.

148. Έγγραφο, ελληνική Πρεσβεία Βόννης, Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών, 14.11.1998.

58. Η θέση αυτή της γερμανικής κυβέρνησης –που δεν άλλαξε με τον χρόνο, όποιες κι αν ήταν οι λίγες ούτως ή άλλως πρωτοβουλίες, που επιχείρησαν να κινητοποιήσουν τη βαρύθυμη ακινησία της Γερμανίας– δεν έγινε ποτέ αποδεκτή από την ελληνική κυβέρνηση και το σύνολο του πολιτικού κόσμου¹⁴⁹. Χαρακτηριστική ήταν η συζήτηση στη Βουλή σε επερώτηση βουλευτών του ΚΚΕ σχετικά με τις επανορθώσεις.

59. Ασφαλώς η κίνηση του Νοεμβρίου 1995 δεν ήταν τυχαία και εξηγείται από τα νομικά/πολιτικά δεδομένα της συγκυρίας σ' εθνικό και διεθνές επίπεδο, που δρομολόγησαν, ξαφνικά, ένα ζήτημα ανοικτό από τη δεκαετία του 1950. Σε διεθνές επίπεδο, το καταλυτικό στοιχείο εξέλιξης εντοπίζεται στην επανένωση της Γερμανίας και τις έννομες συνέπειες από αυτήν. Πράγματι, μετά τη Συνθήκη επανένωσης των δύο Γερμανιών (31.8.1990), με τη Συνθήκη της Μόσχας (12.9.1990) –γνωστή και ως 2+4 [ΟΔ Γερμανίας, ΛΔ Γερμανίας, ΗΠΑ, Ρωσία, Γαλλία, Αγγλία]– για την οριστική ρύθμιση ζητημάτων σχετικά με τη Γερμανία, η νομική κατάσταση όσον αφορά τις επανορθώσεις εξελίσσεται. Αν και οι εν λόγω δύο συμβατικές πράξεις δεν περιλαμβάνουν καμία ρητή αναφορά στο ζήτημα των γερμανικών πολεμικών επανορθώσεων, η νομική δέσμη που συναπαρτίζουν μπορεί να θεωρηθεί και να οράται ως ανταποκρινόμενη ή ως ισοδύναμη προς μια συνθήκη ειρήνης¹⁵⁰.

Αυτή η διεθνοπολιτική εξέλιξη, λοιπόν, άνοιξε τις διαδικασίες διεκδίκησης αποζημιώσεων από την Γερμανία, 50 χρόνια περίπου μετά την κατοχή της χώρας και την τέλεση φοβερών εγκλημάτων από τις γερμανικές δυνάμεις κατοχής¹⁵¹. Έτσι, και

149. Βλ. σχόλια της Αθήνας στην *Ελευθεροτυπία*, 15.11.1995.

150. Την άποψη αυτή υιοθέτησαν πολλά ελληνικά δικαστήρια, αντιμετωπίζοντας αγωγές αποζημιώσεων.

151. Πρέπει να σημειωθεί ότι ελληνικές αξιώσεις επανορθώσεων είχαν τεθεί έναντι της Ανατολικής Γερμανίας πριν από την επανένωση της Γερμανίας, η οποία, ωστόσο, αρνείτο ότι ήταν διάδοχος του Γ' Ράιχ, ενώ ισχυριζόταν

σ' εθνικό επίπεδο, την προβολή γενικά από ιδιώτες αξιώσεων διεκδίκησης επανορθώσεων από τη Γερμανία ακολούθησε ένα κύμα αγωγών αποζημιώσεων ενώπιον ελληνικών δικαστηρίων εκ μέρους των συγγενών θυμάτων των εγκλημάτων που διέπραξαν οι γερμανικές δυνάμεις κατοχής την περίοδο 1941-44.

60. Είναι σαφές και πρέπει να σημειωθεί ότι η Ελλάδα δεν παραιτήθηκε ποτέ από το δικαίωμά της να απαιτήσει επανορθώσεις από τη Γερμανία για τις ζημιές που υπέστη στη διάρκεια των δύο μεγάλων πολέμων του 20^{ου} αιώνα. Η θέση αυτή έχει επιβεβαιωθεί επανειλημμένα, διαχρονικά, ακόμα και πρόσφατα (Δεκέμβριος 2010-Ιανουάριος 2011), από την ελληνική κυβέρνηση¹⁵².

Σύμφωνα με θεμελιωμένες, μετριοπαθείς εκτιμήσεις, οι ελληνικές απαιτήσεις¹⁵³ έναντι της Γερμανίας αναλύονται ως εξής:

ότι με βάση τη συμφωνία του Potsdam είχε καταβάλει επανορθώσεις στη Σοβιετική Ένωση.

152. Βλ. δηλώσεις στην Βουλή, του Πρωθυπουργού Γ. Παπανδρέου, των υπουργών Δ. Δρούτσα, Χ. Καστανίδα και παλαιότερα της Ντ. Μπακογιάννη.
153. Δεν υπάρχουν επίσημα κρατικά στοιχεία για τις επανορθώσεις, με εξαίρεση το αναγκαστικό δάνειο. Οι εκτιμήσεις διαφέρουν, ενώ υπάρχει ζήτημα με τον τρόπο υπολογισμού των τόκων. Επίσης, διαφοροποιούνται, κατά περίπτωση, τι περιλαμβάνουν οι οφειλές της Γερμανίας προς την Ελλάδα. Βλ. π.χ. την άποψη που δημοσιεύθηκε στην *Καθημερινή*, 16.7.1995. Για την άποψη του Εθνικού Συμβουλίου διεκδίκησης των οφειλών της Γερμανίας προς την Ελλάδα υπό τον Μ. Γλέζο, βλ. το διάβημα προς τον Γερμανό πρόεσβη στην Αθήνα στις 23.12.2008. Το κείμενο του επιδοθέντος υπομνήματος βλ. στο περιοδικό *Πολίτες*, αριθ.1, 24.4.2009, σελ. 34-35. Εξαιρετικά ενδιαφέρουσα είναι η μελέτη του Π. Δερτιλή, «Αριθμοί και κείμενα των εξόδων κατοχής και οι αξιώσεις της Ελλάδας», *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, 1964, 489-517. Βλ. επίσης του ίδιου, *Les réparations de la seconde guerre mondiale*, RHDI, 1956, 123 επ. Τις δικές του εκτιμήσεις προβάλλει ο Τ. Ηλιαδάκης, *Οι επανορθώσεις ... όπ.παρ.* Για τον υπολογισμό, σημαντικό στοιχείο αποτελεί η Έκθεση του -τότε- Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος Δ. Α. Μαντζαβίνου το 1947, προς την ΙΔ' Τακτική Συνέλευση των μετόχων της ΤΕ επί των ισο-

- 1) 7.811 εκ. δολ. (έτος 1946) για ζημίες που υπέστη στη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου το ελληνικό κράτος και Έλληνες ιδιώτες.
- 2) 153 εκ. δολ. (έτος 1946) για την απώλεια Ελλήνων πολιτών κατά τη διάρκεια της ουδετερότητας της χώρας (μέχρι την έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου στις 28.10.1940).
- 3) 135,8 εκ. δολ. (1947) για την επιστροφή του αναγκαστικού δανείου της Τράπεζας της Ελλάδος προς το Γ΄ Ράιχ, συν τους τόκους, σύμφωνα με δανειακή σύμβαση του 1943.
- 4) 263 εκ. δολ. (1972), υπόλοιπο μη καταβληθέντων επανορθώσεων του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.
- 5) Απαιτήσεις σχετικά με αποζημιώσεις Ελλήνων ομήρων που υποβλήθηκαν σε αναγκαστική εργασία σε γερμανικά στρατόπεδα συγκέντρωσης υπάγονται στην περίπτωση αριθ.1).

Πρέπει να σημειωθεί, πάντως, ότι –τυπικά, από νομικής σκοπιάς– το ζήτημα του κατοχικού δανείου δεν εντάσσεται στις πολεμικές επανορθώσεις¹⁵⁴. Εξάλλου, δεν προσδιορίστηκε επίσημα ποτέ τι νοούνται ως επανορθώσεις και τι ακριβώς περιλαμβάνουν¹⁵⁵.

61. Πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι, σύμφωνα με διμερή σύμβαση της 18^{ης} Μαρτίου 1960, η Γερμανία κατέβαλε στην Ελλάδα το ποσό των 115 εκ. μάρκων για τις ζημίες που

λογισμών των ετών 1941-1946. Γι' αυτό βλ. και *Το Ποντίκι*, 28.9.1995, 34-35.

154. Βλ. ενδεικτικά και Ανακοίνωση του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών (Υπηρεσία Ενημέρωσης) της 16.11.1998. Πρβλ. και το κριτικό σημείωμα Β. Μαθιόπουλου, «Γιατί δικαιούμεθα απολύτως το κατοχικό δάνειο», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 14.12.1995, 28-31.

155. Πρβλ. και Ε. Μαχαίρας, «Γιατί πρέπει να αξιώσουμε τις επανορθώσεις», *Ελευθεροτυπία*, 6.10.1995, 9.

υπέστησαν Έλληνες πολίτες θύματα μέτρων δίωξης των ναζί για λόγους φυλής, θρησκείας ή σκέψης. Δυνάμει του νόμου 4178/1961 (ΦΕΚ Α' 133/1961) που ψήφισε το Ελληνικό Κοινοβούλιο, το εν λόγω ποσό διανεμήθηκε σε όλα τα θύματα που δικαιολόγησαν ένα δικαίωμα αποζημίωσης και εμφάνισαν τα απαραίτητα προς τούτο δικαιολογητικά μέχρι την 1^η Απριλίου 1958. Επρόκειτο κυρίως για μέλη της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης, αλλά και άλλα θύματα της γερμανικής κατοχής.

62. Ιδιαίτερης σημασίας είναι –ύστερα από απόφαση, στις 26 Ιανουαρίου 1972, του μικτού ελληνογερμανικού διαιτητικού δικαστηρίου του Koblenz– η καταβολή από την ΟΔ Γερμανίας, το 1974, αποζημιώσεων για εκκρεμείς οφειλές από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Το διαιτητικό δικαστήριο, το οποίο συστάθηκε μέσω της Συμφωνίας του Λονδίνου για τα εξωτερικά χρέη της Γερμανίας (άρθρο 22) του 1953, δυνάμει της Συνθήκης των Βερσαλλιών του 1919, επιδίκασε σε Έλληνες πολίτες 47 εκατ. μάρκα για ζημίες που είχαν υποστεί την περίοδο της ελληνικής ουδετερότητας στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Το ποσό καταβλήθηκε από τη Γερμανία βάσει του άρθρου 1 της ελληνογερμανικής συμφωνίας αποζημιώσεως της 13^{ης} Ιουνίου 1974 (Ν. 496/1976, ΦΕΚ Α' 343/1976).

63. Φυσικά και ο –μη νομικός– παρατηρητής διαπιστώνει ότι η γερμανική πλευρά διαχειρίστηκε πολιτικά το όλο ζήτημα των ελληνικών αξιώσεων, είτε πριν από το 1990, είτε μετά. Από την αρνητική επιχειρηματολογία της απουσιάζει ένα δυνατό και βάσιμο νομικό στοιχείο που να θεμελιώνει σοβαρό αντιτάξιμο επιχείρημα. Πριν από την ενοποίηση, η θέση συνοψιζόταν στην αναβολή της όποιας συζήτησης μέχρι τη σύναψη συνθήκης ειρήνης. Μετά το 1990, αίολα και αβάσιμα –νομικά– επιχειρήματα στα όρια της καρικατούρας και της αλαζονείας. Μόνο έτσι μπορούν να χαρακτηριστούν επιχειρήματα του τύπου: παρήλθαν 50, 60 χρόνια από τα γεγονό-

τα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, δόθηκε αμυντική βοήθεια μέσω NATO, οικονομική/τεχνική βοήθεια μέσω ΕΕ, δόθηκαν επανορθώσεις με τη διμερή συμφωνία του 1960 κ.λπ.¹⁵⁶

Είναι χαρακτηριστικό ότι και επί κυβερνήσεων Κ. Σημίτη η κινητικότητα συνεχίσθηκε χωρίς, όμως, αποτελέσματα, αφού ουσιαστικά η γερμανική πλευρά απέφυγε –ακόμα και σε υψηλό πολιτικό επίπεδο– οποιαδήποτε συζήτηση¹⁵⁷. Κι ενώ, πλέον, το ενδιαφέρον είχε μεταφερθεί στις αίθουσες δικαστηρίων, στην Ελλάδα, στη Γερμανία και σε διεθνή δικαστήρια, ύστερα από προβολή αξιώσεων πλέον μέσω αγωγών/προσφυγών ιδιωτών.

64. Έμεινε μια αποστροφή του γερμανού Προέδρου της Δημοκρατίας Γ. Ράου στη διάρκεια της επίσκεψής του στην Ελλάδα τον Απρίλιο του 2000. Ως «απλός πολίτης» εξέφρασε την άποψη ότι η Γερμανία θα μπορούσε να προβεί σε μια «συμβολική χειρονομία» για την ηθική ικανοποίηση των θυμάτων, σημειώνοντας όμως ότι δεν γνωρίζει αν η γερμανική κυβέρνηση θα το πράξει.

Β. Η πολυδιάστατη κίνηση ιδιωτών για επανορθώσεις ενώπιον των ελληνικών και άλλων εθνικών και διεθνών δικαστηρίων

65. Η απουσία εξελίξεων σε διακρατικό επίπεδο –ανεξάρτητα από τις όποιες εσωτερικές πολιτικές πιέσεις– ώθησε τον δικηγόρο Γ. Σταμούλη –νομάρχη, τότε, Βοιωτίας– να ξεκινήσει το 1995 τον πρωτοποριακό δικαστικό αγώνα του για διεκδίκηση

156. Σε συνάντηση του Κ. Σημίτη με Κολ και Σρέντερ (Απρίλιος 1996 και Ιούλιος 2000 αντίστοιχα). Ο Καγκελάριος Σρέντερ είχε δηλώσει μάλιστα στις 14 Απριλίου 2000, ενώπιον του γερμανικού Κοινοβουλίου ότι «το ζήτημα δεν μπορεί πλέον... να αποτελεί ανοιχτό θέμα», *Εξουσία*, 27.4.2000.

157. Υπό το πρίσμα αυτό, βλ. χαρακτηριστική απάντηση του Υπουργού Εξωτερικών Φίσερ προς τον ευρωβουλευτή Α. Αλαβάνο, που απορρίπτει οποιονδήποτε συσχετισμό, *Ελευθεροτυπία*, 29.11.2000, σελ. 6.

επανορθώσεων, μέσω αγωγών ιδιωτών για τα σοβαρά εγκλήματα πολέμου και εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας που είχαν διαπραχθεί την περίοδο της γερμανικής κατοχής στην Ελλάδα. Στην κίνηση αυτή, τη θέση οδηγού καταλαμβάνει η υπόθεση της σφαγής του Διστόμου.

α. Η εμβληματική υπόθεση της «σφαγής του Διστόμου»

66. Η υπόθεση ήχθη ενώπιον του Πολυμελούς Πρωτοδικείου Λιβαδειάς στις 27 Νοεμβρίου 1995 από τη Νομαρχία Βοιωτίας και συγγενείς των 218 θυμάτων της σφαγής του Διστόμου¹⁵⁸. Οι προσφεύγοντες ζητούσαν από την εγκαλούμενη Γερμανία αποζημίωση για τις βλάβες που υπέστησαν από τις γερμανικές δυνάμεις κατοχής στα τραγικά γεγονότα της 10^{ης} Ιουνίου 1944. Στη σφαγή αυτή εξοντώθηκαν 218 κάτοικοι του Διστόμου, συμπεριλαμβανομένων και νηπίων ηλικίας έως 6 μηνών, καταστράφηκαν περιουσίες και το χωριό πυρπολήθηκε ολοκληρωτικά. Αυτές οι φρικαλεότητες συνιστούσαν/ούν εγκλήματα πολέμου ή/και εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας. Το Δικαστήριο της Λιβαδειάς στην απόφασή του 137/1997, παραμερίζοντας την ετεροδικία της Γερμανίας, αποδέχθηκε το αίτημα των προσφευγόντων και τους επιδίκασε ικανοποίηση. Στην ιστορική αυτή απόφαση άσκησε αναίρεση ενώπιον του Αρείου Πάγου η γερμανική κυβέρνηση, η οποία σημειωτέον δεν παρέστη στην πρωτοβάθμια δίκη. Ο Άρειος Πάγος σε μια πολυσήμαντη απόφαση της Ολομέλειάς του επιβεβαίωσε την πρωτοβάθμια απόφαση του Πρωτοδικείου της Λιβαδειάς.

67. Η συλλογιστική του Πρωτοδικείου Λιβαδειάς –που ακολούθησε εν πολλοίς σχετική γνωμοδότηση του αείμνη-

158. Λίγο νωρίτερα, την 1.9.1995, είχε ασκηθεί αγωγή κατά της Γερμανίας ενώπιον του Πολυμελούς Πρωτοδικείου Θηβών που έθετε γενικά και αφηρημένα το ζήτημα των παρανόμων κατά το διεθνές δίκαιο πράξεων που τελέσθηκαν στο νομό Βοιωτίας την περίοδο της γερμανικής κατοχής: Η αγωγή αυτή δεν είχε τύχη.

στου καθηγητή Κρατερού Ιωάννου¹⁵⁹– επιχειρεί να υποστηρίξει την άρση της ετεροδικίας του γερμανικού δημοσίου με βάση τις ακόλουθες νομικές αξιολογήσεις:

- Όταν ένα κράτος παραβιάζει αναγκαστικούς κανόνες του διεθνούς δικαίου, δεν μπορεί να θεωρεί βάσιμα ότι θα του αναγνωρισθεί το προνόμιο της ετεροδικίας. Στην περίπτωση αυτή, θεωρείται ότι το αδικοπραγούν κράτος σιωπηρά παραιτείται από τη δικαστική ασυλία του.
- Όταν πράξεις του ενεργούντος κράτους παραβιάζουν κανόνες του διεθνούς δικαίου με χαρακτήρα *jus cogens*, δεν μπορούν να θεωρηθούν κυριαρχικές, *acte jure imperii*, αλλά εμπίπτουν στην κατηγορία των πράξεων *jure gestionis*.
- Δυνάμει της αρχής *ex injuria jus non oritur*, πράξεις που αντιβαίνουν προς το διεθνές δίκαιο, δεν μπορούν να παράγουν έννομα αποτελέσματα και να θεμελιώσουν ετεροδικία κράτους.
- Η επίκληση ετεροδικίας σε τέτοιες περιπτώσεις (εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας) ισοδυναμεί με κατάχρηση δικαιώματος.
- Η επίκληση ετεροδικίας από την κατέχουσα δύναμη για πράξεις που τέλεσε στο παράνομα κατεχόμενο έδαφος δεν είναι δυνατή, δεδομένης της υπέρτερης αρχής της εδαφικής κυριαρχίας του κατεχόμενου κράτους.
- Η αναγνώριση ετεροδικίας για τέτοιων πράξεων θα ισοδυναμούσε με «σύμπραξη».

68. Από την πλευρά του ο Άρειος Πάγος –στον οποίο προσέφυγε η γερμανική κυβέρνηση στις 24 Ιουλίου 1998– συζήτησε διεξοδικά όλες τις διαστάσεις της επιχειρηματολογίας

159. Όπ.παρ. Ελλ. Δικ. 1996, 1526-1531. Για την απόφαση πρβλ. και *M. Gavouneli*, War reparation claims and state immunity: Multi-member Court of Livadia 137/1997, 30 October 1997, 50 RHDf 1997, 595-608.

της πρωτοβάθμιας απόφασης που παραμέριζε την ετεροδικία του γερμανικού δημοσίου. Πράγματι, η Ολομέλεια του ΑΠ –στην οποία παρέπεμψε το Α΄ Τμήμα του, με την απόφαση 1357/99– με 20 δικαστές στη σύνθεσή της και παρουσία του Εισαγγελέα του ΑΠ, αποφάνθηκε υπέρ της βασιμότητας του δικανικού σκεπτικού του Πρωτοδικείου Λιβαδειάς. Στην ιστορική απόφαση 11/2000¹⁶⁰ που εξέδωσε στις 4 Μαΐου 2000 ο ΑΠ, αφού αποδέχθηκε ότι η ετεροδικία κράτους συνιστά εθιμικό κανόνα του διεθνούς δικαίου, προχώρησε στη διάκριση μεταξύ απόλυτης και σχετικής ετεροδικίας που εφαρμόζεται και στις πράξεις *iure imperii*. Αυτή η τάση περιοριστικής εφαρμογής της δικαστικής ασυλίας κράτους εκφράζεται και στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την κρατική ετεροδικία της Βασιλείας, του 1972, την οποία έχει επικυρώσει η Γερμανία, αλλά όχι η Ελλάδα. Έτσι, το άρθρο 11 της εν λόγω σύμβασης προβλέπει την αδυναμία συμβαλλόμενου κράτους να επικαλεσθεί δικαστική ασυλία σε διαδικασία σχετικά «με την επανόρθωση σωματικής ή υλικής βλάβης, αποτέλεσμα γεγονότος που συνέβη στο έδαφος του κράτους του *forum* και της οποίας ο δράστης της βλάβης ήταν παρών κατά τον χρόνο όπου έλαβε χώρα το γεγονός».

Ο ΑΠ θεώρησε εδώ ότι στις καταστάσεις αυτές δεν εξετάζεται ο χαρακτήρας της πράξης (κυριαρχικός ή διαχειριστικός), αλλά η σύνδεση της πράξης με το έδαφος και του δράστη με το κράτος του *forum*. Κατά την άποψη της πλειονότητας (15 δικαστές) του ΑΠ, η εν λόγω διάταξη κωδικοποιεί εθιμικό δίκαιο. Αντίθετη ήταν η άποψη της μειονότητας (ο Πρόεδρος και 4 δικαστές)¹⁶¹.

160. Βλ. ΝοΒ 2000, 212-219. Βλ. και σχόλια Το Βήμα, 14.4.2000.

161. Κ. Μπέης, «Η διεθνής δικαιοδοσία υπό τις πιέσεις της αρχής της ασυλίας των κρατών και της αξίωσης για δικαστική προστασία με αφορμή την απόφαση 11/2000 ΟλΑΠ», ΝοΒ 49, 2001, 177-188· Χ. Τσιλιώτης, «Η αδικοπρακτική ευθύνη του γερμανικού κράτους για εγκλήματα των στρατευμάτων κατοχής στην Ελλάδα, το ζήτημα της ετεροδικίας του ενώπιον

β. Αγωγές αποζημιώσεως ιδιωτών και η στάση των ελληνικών δικαστηρίων

69. Η κίνηση των «Διστομιτών» είχε μια εντυπωσιακή συνέχεια, ιδίως μετά την απόφαση 137/1997 του Πρωτοδικείου Λιβαδειάς. Μια πληθώρα αγωγών ασκήθηκαν ενώπιον ελληνικών δικαστηρίων από θύματα –και συγγενείς– με αξιώσεις αποζημιώσεων κυρίως για γεγονότα όμοια ή ανάλογα μ' εκείνα του Διστόμου, ή κι άλλες ασύμβατες με το διεθνές δίκαιο πράξεις των γερμανικών δυνάμεων κατοχής¹⁶² με πρωτοστάτες τις νομαρχιακές αυτοδιοικήσεις¹⁶³. Οι αγωγές αυτές εκδικάστηκαν σε πρώτο και δεύτερο βαθμό, και έδωσαν μια ενδιαφέρουσα νομολογία, πλην με αποκλίνουσες θέσεις, όσον αφορά το βασικό ζήτημα της δικαστικής ασυλίας ή μη του γερμανικού δημοσίου και της υποχώρησης ή μη της ετεροδικίας, όταν οι επίδικες πράξεις παραβιάζουν κανόνες *ius cogens*.

70. Μεταξύ των αποφάσεων που εκδόθηκαν στα τέλη της δεκαετίας διακρίνονται, κατ' αρχάς, οι αντιθετικές αποφάσεις των Πρωτοδικείων Τρίπολης και Λάρισας. Το πρώτο, με την υπ' αριθ. 59/1998 απόφασή του¹⁶⁴ ακολούθησε το Πρωτοδικείο Λιβαδειάς όσον αφορά την αρμοδιότητά του να εκδικάσει αγωγές αποζημίωσης και επιδίκασε στους προσφεύγοντες αποζημίωση. Αντίθετα, το Πρωτοδικείο Λάρισας, στην από-

των ελληνικών δικαστηρίων και του ΑΕΔ, Δ 31, 3-26 – του ιδίου, Η απόφαση της Ολομέλειας του Αρείου Πάγου υπ' αριθμ. 11/2000 της 4.5.2000 και το ζήτημα της ετεροδικίας του γερμανικού δημοσίου σε σχέση προς το άρθρο 28§1 Σ», ΝοΒ 2001, 189-211.

162. Οι αγωγές που κατατέθηκαν ήταν χιλιάδες, γι' αυτό και ο Τύπος (*Ελευθεροτυπία*, 23.8.1995) μίλησε για «κήρυξη πολέμου των επανορθώσεων».

163. Χαρακτηριστικά, ο νομάρχης Δ. Ευσταθιάδης δήλωνε «το ελληνικό κράτος θα υποχρεωθεί, είτε το θέλει είτε δεν το θέλει, να μπει στη διεκδίκηση όλων των οφειλομένων προς τη χώρα μας από το γερμανικό δημόσιο» (*Ελευθεροτυπία*, 23.8.1995, σελ. 20). Βλ. επίσης, *Ελευθεροτυπία*, 25.8.1995.

164. ΝοΒ 1999.455-462.

φασή του 93/1998¹⁶⁵ ακολούθησε άλλη προσέγγιση. Το δικαστήριο θεώρησε ότι η δικαστική ασυλία του κράτους καλύπτει πράξεις *iure imperii* της εγκαλούμενης. Κατά το δικαστήριο της Λάρισας, η εκτέλεση αμάχων από τις γερμανικές κατοχικές δυνάμεις –ως αντίποινα για γερμανικές απώλειες που προκάλεσε η ελληνική αντίσταση– συνιστούσε άσκηση δημόσιας εξουσίας, και κατά συνέπεια εντάσσεται στο πεδίο εφαρμογής των πράξεων *iure imperii* και της συναφούς ασυλίας του κράτους. Εξάλλου, κατά τους δικαστές της Λάρισας, μια παραίτηση του κράτους από την ασυλία που διαθέτει θα πρέπει να είναι πάντοτε ρητή και τυπική, και όχι σιωπηρή. Εν όψει αυτών, το Πρωτοδικείο έκρινε ότι είναι αναρμόδιο να εκδικάσει αγωγή αποζημίωσης και την απέρριψε.

71. Γύρω, λοιπόν, από αυτές τις δύο θέσεις/αντιλήψεις αναπτύχθηκε η νομολογία των ελληνικών δικαστηρίων σε επίπεδο Πρωτοδικείων και Εφετείων.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η απόφαση 1122/1999¹⁶⁶ του Εφετείου Αθηνών, που κινείται πέραν της βάσης των αποφάσεων των Πρωτοδικείων Λιβαδειάς και Τρίπολης. Το Εφετείο εκτίμησε αρχικά ότι η κατέχουσα δύναμη έχει διεθνή ευθύνη, υπό τον Κανονισμό της Χάγης, και ότι ιδιώτες δύνανται να προσφύγουν άμεσα σε δικαστήρια, αξιώνοντας επανορθώσεις. Στη συνέχεια, θεώρησε ότι οι θανατώσεις και καταστροφές σε περιουσίες αμάχων, κατά παράβαση κανόνων *jus cogens*, συνιστούν πράξεις *jure gestionis*, γιατί δεν συνιστούσαν μέρος της δημόσιας εξουσίας της κατέχουσας δύναμης, ούτε ήταν μια αναγκαία συνέπεια της κατάστασης της πολεμικής κατοχής. Συνεπώς, είχε αρμοδιότητα να εκδικάσει την υπόθεση, που αφορούσε την τέλεση εγκλημάτων σε βάρος αμάχων –κατά παράβαση κανόνων *jus cogens*– στη Φωκίδα (Λιδωρίκι) και παραμέρισε τον ισχυρισμό του Πρωτοδικείου Άμφισ-

165. NoB 1998.1102.

166. NoB 1999.972-975.

σας, που είχε θεωρήσει εαυτό αναρμόδιο. Περαιτέρω, έκρινε ότι οι αξιώσεις αποζημίωσης ήταν βάσιμες και θα έπρεπε να γίνουν δεκτές από το πρωτοβάθμιο δικαστήριο στο οποίο και απέπεμψε την υπόθεση.

Μια άλλη ενδιαφέρουσα απόφαση είναι αυτή του Εφετείου Πειραιά (αριθ. 692/2001)¹⁶⁷. Σε πρώτο βαθμό, το Πρωτοδικείο Πειραιά, με την απόφαση 692/1997, είχε απορρίψει λόγω αναρμοδιότητας αίτημα αποζημίωσης ιδιωτών για ηθική βλάβη λόγω του θανάτου του πατέρα τους. Το Εφετείο, αντίθετα, προχώρησε σε μια αξιοπρόσεκτη συλλογιστική. Κατ' αρχάς έκρινε ότι τα ελληνικά δικαστήρια έχουν δικαιοδοσία να εκδικάζουν αγωγές αποζημίωσης για παράνομες πράξεις τρίτου κράτους που τελέστηκαν στο έδαφος του *forum* σε βάρος προσώπων ή της περιουσίας τους, έστω κι αν επρόκειτο για πράξεις *jure imperii*. Για το Εφετείο Πειραιά, η δικαστική ασυλία του κράτους δεν μπορεί να καλύψει αξιώσεις αποζημίωσης για ζημιές που προκλήθηκαν στη διάρκεια ένοπλης σύρραξης ή πολεμικής κατοχής, με τα χαρακτηριστικά π.χ. των εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας. Δηλαδή, όταν πρόκειται για εγκληματικές ενέργειες –όπως αντίποινα– που διαπράχθηκαν από τις κατοχικές δυνάμεις κατά κατάχρηση της κυριαρχικής εξουσίας τους και εκ του γεγονότος ότι δεν αποτελούσαν μια αναπόδραστη συνέπεια της γερμανικής κατοχής. Συνακόλουθα, το Εφετείο ακύρωσε στο σημείο αυτό την πρωτόδικη απόφαση. Ωστόσο, αν και αναγνωρίζει το παραδεκτό των ιδιωτικών αξιώσεων αποζημίωσης για παραβιάσεις του ΔΑΔ, θεώρησε ότι μόνο το άμεσο θύμα είχε δικαίωμα αποζημίωσης και όχι τα παιδιά του. Κι επομένως, το αίτημα αποκατάστασης ηθικής βλάβης των τελευταίων δεν ήταν νόμιμο.

72. Πάντως, είναι γεγονός ότι μετά την απόφαση 6/2001 του ΑΕΔ (βλ. παρακάτω) υπήρξε ένα «πάγωμα» των υποθέσε-

167. Αρμενόπουλος 2002.420-428.

ων επανορθώσεων που είχαν κινήσει ιδιώτες. Ελάχιστες σχετικές αποφάσεις εκδόθηκαν. Σ' αυτές θα πρέπει να καταγράψουμε δύο αποφάσεις του Αρείου Πάγου. Στην πρώτη υπόθεση *Αργύρης κ.ά./Γερμανίας* αριθ. 1857/2007, το Πρώτο Τμήμα του Αρείου Πάγου απορρίπτει αίτηση αποζημίωσης, υπό το πρίσμα της τροποποιημένης Σύμβασης των Βρυξελλών του 1968 και του Κανονισμού 44/2001. Κατέληξε –χωρίς να αναφερθεί στην απόφαση 6/2001 του ΑΕΔ– ότι υπήρχε έλλειψη διεθνούς δικαιοδοσίας των ελληνικών δικαστηρίων λόγω του προνομίου της δικαστικής ετεροδικίας του οποίου απολάβει το γερμανικό κράτος, καθώς και ότι οι εν λόγω πράξεις της ΕΕ δεν εφαρμόζονταν στην προκειμένη υπόθεση. Στη δεύτερη περίπτωση, το ίδιο Τμήμα του Αρείου Πάγου, στην υπόθεση *Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης/Γερμανικού Δημοσίου*, με την υπ' αριθ. 853/2009 απόφαση, αναίρεσε την απόφαση 1285/2001 του Εφετείου Θεσσαλονίκης και αφού προηγουμένως είχε εκδοθεί η 144/2003 απόφαση του Αρείου Πάγου, που κήρυξε τη συζήτηση απαράδεκτη. Την υπόθεση επανέφερε προς συζήτηση το αναιρέσειον γερμανικό δημόσιο με την από 17 Σεπτεμβρίου 2007 κλήση του. Ο Άρειος Πάγος αναίρεσε, στη βάση της νομικής αοριστίας της αγωγής, και τούτο ανεξάρτητα από την, όπως σημείωσε το ίδιο, νομική παραδοχή που διατύπωσε το ΑΕΔ στην αριθ. 6/2002 απόφασή του.

γ. Το ζήτημα των γερμανικών επανορθώσεων στην Ελλάδα ενόπιον του ΔΕΚ/ΔΕΕ

73. Μια πτυχή του ζητήματος των γερμανικών επανορθώσεων στην Ελλάδα εκτυλίχθηκε ενόπιον του ΔΕΚ/ΔΕΕ (υπόθεση *Λεχουρίτου κ.ά./Γερμανίας*, C-292/05). Στην αφετηρία της υπόθεσης βρίσκεται η απόφαση του Πολυμελούς Πρωτοδικείου Καλαβρύτων να απορρίψει αγωγή αποζημιώσεων που κατέθεσαν το 1998 συγγενείς των 676 κατοίκων των Καλαβρύ-

των που εκτελέστηκαν από τις γερμανικές δυνάμεις κατοχής στις 13 Δεκεμβρίου 1943, στη διάρκεια μιας πρωτοφανούς, επιχείρησης αντιποίνων/σφαγής. Το δικαστήριο θεώρησε ότι το γερμανικό δημόσιο απολαύει ετεροδικίας και προχώρησε στην απόρριψη του αιτήματος αποζημίωσης. Ενώπιον του Εφετείου Πατρών, όπου εκδικάστηκε η έφεση των «Καλαβρυτών» κατά της πρωτόδικης απορριπτικής απόφασης, τέθηκε από τους εφεσιβάλλοντες ένα ζήτημα εφαρμογής της Σύμβασης των Βρυξελλών του 1968 για την εκτέλεση των αποφάσεων σε αστικές και εμπορικές υποθέσεις και ερμηνείας του άρθρου 1 αυτής. Σ' αυτές τις περιστάσεις, το Εφετείο Πάτρας υπέβαλε στο ΔΕΚ, τον Σεπτέμβριο 2006, ένα προδικαστικό ερώτημα με δύο σκέλη:

- Εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής της Σύμβασης των Βρυξελλών αγωγές αποζημιώσεων σε βάρος συμβαλλόμενου κράτους για πράξεις και παραλήψεις των ενόπλων δυνάμεών του στη διάρκεια πολεμικής κατοχής του κράτους κατοικίας των εναγόντων, όταν αυτές οι πράξεις παραβιάζουν το διεθνές ανθρωπιστικό δίκαιο και μπορεί να αποτελούν ακόμα και εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας;
- Είναι συμβατή με το σύστημα της Σύμβασης των Βρυξελλών η ένσταση ετεροδικίας εκ μέρους του εγκαλούμενου κράτους που συνεπάγεται τη μη εφαρμογή της Σύμβασης σχετικά με πράξεις ή παραλήψεις των ενόπλων δυνάμεων του κράτους που έλαβαν χώρα πριν από τη θέση σε ισχύ της Σύμβασης, δηλαδή την περίοδο 1941-44;

Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο (Δεύτερο Τμήμα) του Λουξεμβούργου, στην απόφασή του, στις 15 Φεβρουαρίου 2007, αποφάνθηκε ωστόσο ότι το άρθρο 1 στη Σύμβαση των Βρυξελλών δεν καλύπτει τις αξιώσεις που εγέρθηκαν από τους

ενάγοντες. Ειδικότερα, η συγκεκριμένη Απόφαση του ΔΕΕ ανέφερε ότι «δεν καλύπτει (το άρθρο 1) τη νομική δράση που ασκείται από φυσικά πρόσωπα σε Συμβαλλόμενο κράτος κατά άλλου Συμβαλλομένου κράτους για αποκατάσταση της ζημίας που υπέστησαν οι συγγενείς των θυμάτων των πράξεων που διαπράχθηκαν από ένοπλες δυνάμεις κατά τη διάρκεια του πολέμου στο έδαφος του πρώτου Κράτους-μέλους».

Η υπόθεση αυτή ενώπιον του ΔΕΚ –που δεν είχε συνέχεια στο εθνικό δικαστήριο– πρέπει να παρατηρηθεί ότι αποτελεί –ίσως– ένα λανθασμένο βήμα στην όλη πορεία δικαστικής διεκδίκησης των επανορθώσεων. Και τούτο γιατί η Σύμβαση των Βρυξελλών του 1968 και η όλη λογική της στην κοινοτική δικαιοταξία δύσκολα συναντούσε ή μπορούσε να θεωρηθεί ότι καλύπτει αγωγές αποζημιώσεων για εγκλήματα πολέμου.

δ. Η υπόθεση του «Διστόμου» ενώπιον των γερμανικών δικαστηρίων

74. Οι αιτούντες του Διστόμου, μετά τις εξελίξεις της υπόθεσης στην Ελλάδα, επιχείρησαν να εκτελέσουν την απόφαση του Πρωτοδικείου Λιβαδειάς στη Γερμανία. Η κίνηση αυτή δεν απέδωσε, αφού οι διαδικασίες ενώπιον των Γερμανών δικαστών, λόγω του ισχύοντος εσωτερικού νομικού πλαισίου, είχαν αρνητικό αποτέλεσμα. Αν και το δικαίωμα αποζημίωσης των «Διστομιτών» δεν αναγνωρίστηκε και, βέβαια, ούτε ικανοποιήθηκε, σημειώνουμε ότι τα γερμανικά δικαστήρια που επιλήφθηκαν της υπόθεσης φώτισαν ορισμένες πτυχές του ζητήματος των πολεμικών επανορθώσεων και των ιδιωτικών αξιώσεων υπό το πρίσμα της δικαστικής ασυλίας του κράτους¹⁶⁸.

168. Σχετικά βλ. τη γνωμοδότηση των Th. Fleiner και P. Arnold, *Dike International*, 2001, 916-949. Επίσης, S. Pitroff, *Compensation claims for human rights breaches committed by German armed forces abroad during the Second World War: Federal Constitutional Court hands down decision*

Κατά σειρά, την υπόθεση αντιμετώπισαν το Περιφερειακό Δικαστήριο της Βόννης (1997), το Περιφερειακό Εφετείο της Κολωνίας (1998) και το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο (2003), οι βασικές θέσεις των οποίων καταγράφονται ως εξής: Για το Πρωτοβάθμιο Δικαστήριο της Βόννης, η αγωγή ήταν αβάσιμη, γιατί τα άτομα δεν διαθέτουν κατά το διεθνές δίκαιο άμεσο δικαίωμα επανόρθωσης έναντι του υπεύθυνου για τη διάπραξη ζημιών κράτους. Μια αξίωση επανόρθωσης δεν μπορεί να υποβληθεί παρά μόνο από κράτη. Εξάλλου, το άρθρο 3 της IV Σύμβασης της Χάγης και μεν προβλέπει την υποχρέωση αποζημιώσεως εν μέρει των εμπόλεμων που παραβιάζουν το ΔΑΔ, ωστόσο δεν κατοχυρώνει και μια αντίστοιχη αξίωση για τους ζημιωθέντες. Περαιτέρω, ιδιώτες μπορούν να προσφύγουν ενώπιον γερμανικών δικαστηρίων, μόνο αν υπήρξαν θύματα διώξεων από το καθεστώς των ναζί, και όχι εξαιτίας πολεμικών γεγονότων. Επιπλέον, το δικαστήριο υποστήριξε –το νομικά απίθανο– ότι το εφαρμοστέο δίκαιο σε κατάσταση πολέμου είναι το *ius in bello* και, επομένως, δεν υπάρχει διεθνής ευθύνη του κράτους για πράξεις των οργάνων του.

Το Εφετείο της Κολωνίας, από την πλευρά του, ακολούθησε τη γραμμή του Πρωτοβάθμιου δικαστηρίου ως προς την απουσία –για τους ιδιώτες– δικαιώματος αξιώσεως βασισμένου στη διεθνή ευθύνη της Γερμανίας. Διόρθωσε, όμως, την άποψη ότι δεν υφίσταται διεθνής ευθύνη για τις παράνομες πράξεις των κρατικών οργάνων. Περαιτέρω, αφού χαρακτήρισε τα γεγονότα στο Δίστομο σφαγή αμάχων, που συνιστά πρόδηλη σοβαρή παραβίαση του Δικαίου της Χάγης, εκτίμησε ότι μια συνέπεια της τέλεσης εγκλημάτων πολέμου είναι η

in the *Distomo* case, German Law Journal, 2004, 15-21· M. Rau, «State liability for violations of international humanitarian law- The *Distomo* case before the German Federal Constitutional Court», *German Law Journal*, 2006, 701-720.

υποχρέωση αποζημίωσης των ζημιών εκ μέρους της υπεύθυνης κυβέρνησης. Η μορφή επανόρθωσης δεν προβλέπεται σε μια συνθήκη ειρήνης, αλλά διέπεται από το διεθνές δίκαιο της διεθνούς ευθύνης. Επίσης, το Εφετείο θεώρησε, και αυτό, ότι από το άρθρο 3 IV Συμβ. Χάγης δεν προκύπτει ατομικό δικαίωμα αξίωσης αποζημίωσης. Τέτοιο δικαίωμα έχουν –κατά την άποψη του δικαστηρίου– μόνο τα υποκείμενα (Κράτη) του διεθνούς δικαίου. Τέλος, οι συγκεκριμένες αξιώσεις επανόρθωσης δεν είναι συμβατές με τις προβλεπόμενες από το ισχύον γερμανικό δίκαιο, συμπεριλαμβανομένου και εκείνου κατ' εφαρμογή διεθνών συνθηκών (π.χ. Συμφωνία Λονδίνου του 1953).

Σε τελευταίο βαθμό, το γερμανικό Συνταγματικό Δικαστήριο αποφάνθηκε ότι οι επίδικες πράξεις ήταν *iure imperii* και ότι καλύπτονται από την ετεροδικία του κράτους. Το Δικαστήριο παραδέχθηκε ότι υφίσταται τάση περιορισμού της κρατικής δικαστικής ασυλίας, ιδίως αναφορικά με την παραβίαση κανόνων *ius cogens*, αλλά αρνήθηκε ότι υπάρχει μια γενικευμένη πρακτική. Εξάλλου, για το Συνταγματικό Δικαστήριο ο Κανονισμός της Χάγης δεν αναγνωρίζει σε ιδιώτες ατομικές αξιώσεις επανόρθωσης για παραβιάσεις του ΔΑΔ.

ε. Η υπόθεση του «Διστόμου» ενώπιον του Δικαστηρίου του Στρασβούργου (Α. Καλογεροπούλου κ.ά. κατά Ελλάδα και Γερμανίας)

75. Στις 13 Ιουλίου 2000, οι «258» του Διστόμου προσέφυγαν στο ΕυρΔΔΑ. Στην προσφυγή τους (υπ' αριθ. 59021/00) κατά της Ελλάδας και της Γερμανίας, οι αιτούντες (Α. Καλογεροπούλου κ.ά.) επικαλούνταν παραβιάσεις των άρθρων 6 παρ. 1 ΕυρΣΔΑ και 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου της. Οι αιτιάσεις αφορούσαν την άρνηση της ελληνικής και της γερμανικής κυβέρνησης να συμμορφωθούν προς την απόφαση 137/1997 του

Πρωτοδικείου Λιβαδειάς, παραγνωρίζοντας τα σχετικά δικαιώματά τους.

Η υπόθεση εκδικάστηκε από το πρώτο Τμήμα του Ευρ-ΔΔΑ, λίγο μετά την έκδοση των αποφάσεων στις υποθέσεις *Al Adsani/Hv. Βασιλείου* και *McElhinney/Ιρλανδίας* (2001) που σηματοδοτούν τη νομολογία του Δικαστηρίου του Στρασβούργου σε ζητήματα κρατικής ετεροδικίας έναντι κανόνων *jus cogens*, με ό,τι αυτό συνεπαγόταν για την προσφυγή των «Διστομιτών». Και τούτο, γιατί στις δύο υποθέσεις κατά του Ην. Βασιλείου και της Ιρλανδίας, το ΕυρΔΔΑ οριακά αποφάνθηκε ότι ο κανόνας της ετεροδικίας του κράτους εξακολουθούσε να ισχύει, ακόμη κι όταν –όπως υποστήριξε εύστοχα ισχυρή μειονότητα– οι επίδικες πράξεις συνιστούν παραβίαση κανόνων *jus cogens*.

76. Το ΕυρΔΔΑ, αφού εξέτασε τα επιχειρήματα των διαδίκων, έκρινε ότι στο πεδίο του άρθρου 6 παρ. 1 υπήρχε σαφώς για τους προσφεύγοντες του Διστόμου ένας περιορισμός του δικαιώματός τους στην πρόσβαση σε Δικαστήριο. Ωστόσο, τα μέτρα που έλαβε η ελληνική πλευρά δεν ήταν δυσανάλογα υπό το πρίσμα των διεθνών κανόνων για την κρατική ετεροδικία. Αν ελληνικά δικαστήρια είχαν καταδικάσει τη Γερμανία να καταβάλει αποζημιώσεις στους προσφεύγοντες, αυτό δεν συνεπαγόταν απαραίτητα –κατά την άποψη του ΕυρΔΔΑ– την υποχρέωση του ελληνικού κράτους να εγγυηθεί στους προσφεύγοντες την κάλυψη της απαίτησής τους μέσω μιας διαδικασίας αναγκαστικής εκτέλεσης στην ελληνική επικράτεια. Εξάλλου, το Δικαστήριο του Στρασβούργου δεν θεώρησε δεδομένο ήδη στο διεθνές δίκαιο τα κράτη να μην προβάλλουν ετεροδικία σε περίπτωση ατομικών αγωγών αποζημιώσεως που ασκούνται στο έδαφος άλλου κράτους¹⁶⁹. Στα πλαίσια αυτής της λογικής, το ΕυρΔΔΑ αποφάνθηκε μεν ότι

169. Απόφαση *Al Adsani*, παρ. 66.

«αυτό είναι αληθές στην παρούσα κατάσταση του διεθνούς δικαίου», ωστόσο, έχοντας υπόψη τις τρέχουσες εξελίξεις σ' αυτό το πεδίο και με συναίσθηση για τα ζητήματα που διακυβεύονται στην τρέχουσα υπόθεση, δεν δίστασε να δηλώσει ότι η προηγούμενη διαπίστωσή του «δεν αποκλείει μια εξέλιξη του εθιμικού διεθνούς δικαίου στο μέλλον».

Ως προς την αιτίαση των προσφευγόντων για παραβίαση του άρθρου 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου, το ΕυρΔΔΑ δεν αμφέβαλλε ότι η άρνηση της ελληνικής κυβέρνησης να υλοποιήσει την κατάσχεση ακινήτου γερμανικών συμφερόντων που βρίσκεται στην Ελλάδα εξυπηρετούσε «λόγους δημοσίου συμφέροντος». Δηλαδή, την αποφυγή ταραχών στις σχέσεις Ελλάδας- Γερμανίας.

Εν όψει των παραπάνω, το ΕυρΔΔΑ αποφάνθηκε, στις 12 Δεκεμβρίου 2002, ότι η προσφυγή ήταν απαράδεκτη (σύμφωνα με το άρθρο 35 παρ. 3, 4 ΕυρΣΔΑ)¹⁷⁰.

στ. Η θέση του Ανωτάτου Ειδικού Δικαστηρίου για την κρατική ετεροδικία (υπόθεση Μαργιέλλος κ.ά.)

77. Το ζήτημα των γερμανικών επανορθώσεων τέθηκε και σε επίπεδο ΑΕΔ, δικαιοδοτικό όργανο κατά το Σύνταγμα (άρθρο 100), αρμόδιο να αποφανθεί για ύπαρξη/ερμηνεία κανόνα του διεθνούς δικαίου σε περίπτωση διχοστασίας μεταξύ δύο ανωτάτων δικαστηρίων και όχι μόνο. Αν πρόκειται δηλαδή για «γενικά παραδεδεγμένο κανόνα του διεθνούς δικαίου», σύμφωνα με τη διάταξη του άρθρου 28 παρ.1 του Συντάγματος.

170. Σχετικά βλ. K. Bartsch, B. Eberling, «Jus cogens vs state immunity, round two: the decision of the European Court of Human Rights in the *Kalogeropoulou et al. v. Greece and Germany* decisions», 4 *German Law Journal*, 2003, 477· Chr. Rozakis, *The contribution of the European Court of Human Rights to the development of the law on state immunity*, Liber Amicorum Luzius Wildhaber, N. P. Engel Publisher, 2007, 387-402· A. Reinisch, *European Court practice concerning state immunity from enforcement measures*, EJIL, 2006, 803-836.

Πράγματι, ύστερα από αίτημα του Πρώτου Τμήματος του ΑΠ (απόφαση 131/2001), σε υπόθεση (*Μαργιέλλος κ.ά./Γερμανίας*) με ανάλογα του Διστόμου γεγονότα, που έλαβαν χώρα στο Λιδωρίκι, το ΑΕΔ επιλήφθηκε του ζητήματος αν στο εθιμικό διεθνές δίκαιο υπάρχει κανόνας σύμφωνα με τον οποίο σε περίπτωση τέλεσης παράνομων πράξεων κατά παραβίαση διεθνών κανόνων αναγκαστικού χαρακτήρα η δικαστική ασυλία του κράτους παραμερίζεται. Δηλαδή, το ΑΕΔ κλήθηκε να αποφανθεί ακριβώς επί του θέματος που είχε αποφασίσει ήδη ο ΑΠ στην υπόθεση του Διστόμου. Σημειωτέον ότι το Πολιτικό Τμήμα του ΑΠ επιλήφθηκε της υπόθεσης, ύστερα από αντίρρηση της Γερμανίας κατά της απόφασης 1122/1999 του Εφετείου Αθηνών που διόρθωσε την Πρωτοβάθμια απορριπτική απόφαση του Πρωτοδικείου Άμφισσας¹⁷¹. Η όλη διαδικασία που οδήγησε το ΑΕΔ να επιληφθεί της υπόθεσης κατακρίθηκε έντονα, προκάλεσε ερωτήσεις στη Βουλή, αφού έθετε σοβαρά ζητήματα τύπου και ουσίας ως προς τη σύγκλιση και συγκρότηση του ΑΕΔ¹⁷².

78. Το ΑΕΔ εξέτασε τις διαμορφούμενες στη διεθνή πρακτική και νομολογία τάσεις και κατέληξε ότι, ανεξάρτητα από το γεγονός της διαπίστωσης μιας αναδυόμενης τάσης για περιορισμό της ετεροδικίας, δεν ήταν σε θέση να διαπιστώσει την ύπαρξη αναδυόμενου διεθνούς κανόνα που εξαιρεί την κρατική ετεροδικία στην περίπτωση διαπράξεως εγκλημάτων από τις ένοπλες δυνάμεις κράτους κατά παραβίαση των διεθνών υποχρεώσεών του, με χαρακτήρα *ius cogens*. Ειδικότερα, έκρινε ότι την απόφασή του αυτή (6/2001) το ΑΕΔ την εξέδωσε *in extremis*, με 6 ψήφους έναντι 5. Η μειοψηφία, στη δισταγμένη γνώμη της, επαναλάμβανε ουσιαστικά τα πορίσματα της Ολομέλειας του ΑΠ, εμμένοντας στην ύπαρξη

171. Βλ. και την κριτική του καθηγητή Γ.-Α. Μαγκάκη και του Π. Ανταίου στην *Ελευθεροτυπία*, 8.2.2001, σελ.49.

172. Βλ. και *Ελευθεροτυπία* 17.6.2001.

νέου εθιμικού κανόνα του διεθνούς δικαίου που απέκλειε τη δικαστική ασυλία του κράτους στην εν λόγω υπόθεση.

Είναι σημαντικό, ωστόσο, να σημειωθεί ότι το ΑΕΔ συμπεράνε –τότε– για την υφιστάμενη νομική κατάσταση «στο παρόν στάδιο εξελίξεως του διεθνούς δικαίου...». Το γεγονός αυτό σημαίνει ότι το Δικαστήριο αναγνωρίζει την εξέλιξη του διεθνούς δικαίου και στο συγκεκριμένο πεδίο, καθώς και τη δυνατότητα μελλοντικής διαπίστωσης ενός τέτοιου κανόνα περιορισμού της κρατικής ετεροδικίας. Ούτως εχόντων των πραγμάτων και λαμβανομένης υπόψιν της διαρκούς εξέλιξης του διεθνούς δικαίου (δικαιώματα του ανθρώπου, ανθρωπιστικό δίκαιο, διεθνές ποινικό δίκαιο κ.λπ.) και της σχετικής διεθνούς πρακτικής, είναι φανερό ότι η άποψη του ΑΕΔ υπόκειται σε διαρκή –στην εξέλιξη του χρόνου– «έλεγχο/αξιολόγηση» κι από πρωτοβάθμιο δικαστή, προκειμένου να αποφανθεί αν υπήρξε ή υπάρχει σήμερα εξέλιξη. Κατά μείζονα λόγο, η απόφαση 6/2001 του ΑΕΔ δεν μπορεί να λειτουργεί στατικά ως δεδουλευμένο, για την κυβέρνηση, χωρίς νέα νομική εκτίμηση ότι υπάρχει, ή όχι, μεταβολή/εξέλιξη του διεθνούς δικαίου σ' ένα, μάλιστα, κατ' εξοχήν πεδίο κινητικότητας¹⁷³.

173. Έναν χρόνο αργότερα, το ΑΕΔ εξέδωσε την απόφαση αριθ. 13/2003, σχετικά με άρση αμφισβήτησης που ανέκυψε από διαφορετική ερμηνεία σχετικά με το Δίκαιο της Χάγης (άρθρο 43 Κανονισμού, του προσαρτημένου στην II Σύμβαση της Χάγης του 1899). Η υπόθεση αφορούσε άρση αμφισβήτησης σχετικά με την ερμηνεία του άρθρου 43 από διαφορετικές αποφάσεις του Αρείου Πάγου και του Συμβουλίου της Επικρατείας, καθώς και την άρση της αμφισβήτησης που πρόέκυψε από διαφορετικές κρίσεις των ίδιων δικαστηρίων σχετικά με το άρθρο 43 του Κανονισμού, του προσαρτημένου στην IV Σύμβαση της Χάγης του 1907. Το ΑΕΔ αποφάνθηκε με βάση το σκεπτικό και το διατακτικό της απόφασης 6/2002. Μειοψήφησε η Μ. Καραμανώφ, με εξαιρετικά υψηλού επιπέδου δικανικό συλλογισμό, απόλυτα –θα 'λεγε κανείς– συνυφασμένο με τη λογική της ανάδυσσης κανόνων διεθνούς δικαίου και γενικότερα, την εξέλιξη του διεθνούς δικαίου.

ζ. *Η μη εκτέλεση της απόφασης του Πρωτοδικείου Λιβαδειάς και η προσφυγή στα ιταλικά δικαστήρια*

79. Παρ' όλη την επικύρωσή της από τον ΑΠ, η πρωτόδικη απόφαση για το Δίστομο που επιδίκασε αποζημιώσεις ύψους 9 δις δρχ. δεν μπόρεσε να εκτελεσθεί μέχρι σήμερα, καθότι ο Υπουργός Δικαιοσύνης δεν έδωσε την απαιτούμενη από το άρθρο 923 ΚΠολΔ –προς τούτο– εξουσιοδότηση για την εκτέλεση δικαστικής απόφασης έναντι τρίτου κράτους. Ενώπιον αυτής της άρνησης, οι «Διστομίτες» προσέφυγαν στη διαδικασία αναγκαστικής εκτέλεσης¹⁷⁴, στοχεύοντας στο Ινστιτούτο Γκαίτε και τη Γερμανική Αρχαιολογική Σχολή. Το Πρωτοδικείο Αθηνών έκανε δεκτό το αίτημά τους (απόφαση 8206/2000) ενώ μεταγενέστερα, στις 10 Ιουλίου 2001, με τις αποφάσεις του 3666 και 3667/2001 απέρριψε το γερμανικό αίτημα ανακοπής, θεωρώντας ότι το άρθρο 923 ΚΠολΔ είναι αντίθετο προς το δικαίωμα στη χρηστή απονομή δικαιοσύνης που εγγυάται το άρθρο 6§1 ΕυρΣΔΑ, καθώς και τις διατάξεις 2§3 και 14§1 του Διεθνούς Συμφώνου για τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα¹⁷⁵.

Το Εφετείο Αθηνών, στο οποίο προσέφυγε η Γερμανία, στις 12 Ιουλίου 2001, αποφάνθηκε με την απόφασή του 6848/2001, στις 14 Σεπτεμβρίου 2001, ότι ο περιορισμός που θέτει η εν λόγω διάταξη του ΚΠολΔ δεν αντιβαίνει στο άρθρο 6§1 ΕυρΣΔΑ. Ακολούθησε αναίρεση ενώπιον του Αρείου Πάγου τον Οκτώβριο 2001, το 7^ο Τμήμα του οποίου παρέπεμψε στην Ολομέλεια, η οποία, με την απόφαση 36/2002, επικύρωσε την απόφαση του Εφετείου Αθηνών, δηλαδή ότι η διάταξη του άρθρου 923 ΚΠΔ δεν είναι αντίθετη προς το άρθρο 6§1 ΕυρΣΔΑ¹⁷⁶.

174. Βλ. και Κ. Μπέης, *Η αναγκαστική εκτέλεση ενώπιον ελληνικών δικαστηρίων στο Ελληνικό Δίκαιο*, ΝοΒ, 2004, 558-568.

175. *Ελευθεροτυπία*, 12.7.2001, σελ.49.

176. Πρέπει να σημειωθεί ότι σε πρόσφατη γνωμοδότησή τους οι καθηγητές

Η συνεχιζόμενη άρνηση του Υπουργού Δικαιοσύνης να συναινέσει στη λήψη προσωρινών μέτρων στο πλαίσιο της εκτέλεσης της απόφασης του δικαστηρίου της Λιβαδειάς, οδήγησε τους προσφεύγοντες του Διστόμου ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας, η Ολομέλεια του οποίου, με την απόφαση 3669/2006, επιβεβαίωσε ότι η πράξη του Υπουργού Δικαιοσύνης είναι κυριαρχική πράξη της Πολιτείας, μια κυβερνητική πράξη (act of government) μη υποκείμενη σε δικαιοδοτικό έλεγχο¹⁷⁷.

80. Είναι ενδιαφέρον να σημειωθεί εδώ ότι ο Υπουργός Δικαιοσύνης Μ. Σταθόπουλος, την ίδια περίοδο –της μη εκτέλεσης της απόφασης της Λιβαδειάς–, απαντώντας σε ερώτηση της Λ. Κανέλλη στη Βουλή, δήλωνε ότι η πρόθεση της κυβέρνησης ήταν να μην παραιτηθεί από τις αξιώσεις, όχι μόνο των ιδιωτών αλλά και του κράτους για τις πολεμικές αποζημιώσεις¹⁷⁸. Λίγο αργότερα, ο Πρωθυπουργός Κ. Σημίτης δήλωνε στην Έκθεση Θεσσαλονίκης ότι το θέμα των κατοχικών αποζημιώσεων από τη Γερμανία ήταν ανοικτό, αλλά ως πολύπλοκο πρόβλημα μπορεί να επιβαρύνει τις ελληνογερμανικές σχέσεις. Από την άλλη μεριά, τόνιζε ότι για την Ελλάδα υπήρχε θέμα κατοχικού δανείου που είχε συνάψει η Γερμανία με την Τράπεζα της Ελλάδος¹⁷⁹.

Κ. Μπέης, Γ. Κασιμάτης, Κ. Χρυσόγονος –με τη συνεργασία του Σ. Κατσιμπρα– αποφάνθηκαν ότι η πρόβλεψη μη χρονικών ορίων στον περιορισμό που θέτει το άρθρο 923 ΚΠΔ, «επιβολή και διατήρηση αυτού πέραν του εύλογου χρόνου έρχεται σε αντίθεση με το Σύνταγμα και την ΕυρΣΔΑ».

177. ΝοΒ 2002, 856-858. Είναι ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι το Συμβούλιο της Επικρατείας, σε σχηματισμό Ολομέλειας, εξέδωσε την απόφαση 22/2007 επί αιτήσεως ακύρωσης «Σιωπηρή απόρριψη αιτήσεως ιδιότητος προς τον υπουργό Δικαιοσύνης για χορήγηση της κατ' άρθ. 923 ΚΠολΔ άδειας αναγκαστικής εκτέλεσης κατά του Ιρακινού Δημοσίου». Το ΣτΕ απέρριψε την αίτηση, εκτιμώντας ότι πρόκειται για κυβερνητική πράξη.

178. Βλ. *Ελευθεροτυπία*, 17.7.2001.

179. *Τα Νέα*, 10.9.2001.

81. Όπως προαναφέρθηκε, οι αιτούντες του Διστόμου προσέφυγαν στα ιταλικά δικαστήρια, κατ' εφαρμογή του ευρωπαϊκού δικαίου, προκειμένου να εκτελεσθεί η απόφαση του Πρωτοδικείου Λιβαδειάς. Στις 2 Μαΐου 2005, το Εφετείο Φλωρεντίας κήρυξε εκτελεστή στο ιταλικό έδαφος της απόφασης του ελληνικού ΑΠ για το Δίστομο, ενώ στις 6 Φεβρουαρίου 2007 απέρριψε την έφεση της γερμανικής κυβέρνησης. Στις 6 Μαΐου 2008, ο ιταλικός Άρειος Πάγος επικύρωσε την απόφαση του Δικαστηρίου της Φλωρεντίας. Εξάλλου, το ίδιο το Εφετείο της Φλωρεντίας στις 13 Ιουνίου 2006 κήρυξε εκτελεστή στην Ιταλία την απόφαση του Πρωτοδικείου Λιβαδειάς, ενώ στις 21 Οκτωβρίου 2008 απέρριψε την έφεση της Γερμανίας. Την άποψη αυτή επιβεβαίωσε ο ιταλικός Άρειος Πάγος στις 12 Ιανουαρίου 2011.

Στις 7 Ιουνίου 2007, οι προσφεύγοντες του Διστόμου ενέγραψαν υποθήκη στη Villa Viganì ακίνητο του γερμανικού δημοσίου που βρίσκεται πλησίον της λίμνης του Como. Ωστόσο, ο Γεν. Εισαγγελέας του Εφετείου του Μιλάνο έχει ζητήσει να αρθεί η εν λόγω υποθήκη λόγω του πολιτιστικού χαρακτήρα του ακινήτου. Η διαδικασία βρίσκεται σε εξέλιξη.

82. Μετά από αυτές τις εξελίξεις στην ελληνική, ιταλική και διεθνή έννομη τάξη, η υπόθεση εκτέλεσης της απόφασης 137/1997 –σήμερα– παραμένει ακόμη εκκρεμής. Όπως, εξάλλου, υπενθύμισε το Δικαστήριο του Στρασβούργου, «οι προσφεύγοντες δεν απώλεσαν την απαίτησή τους σε βάρος του γερμανικού Δημοσίου».

Αντί συμπερασμάτων

83. Είναι γεγονός αναμφισβήτητο ότι, στις αρχές του 21^{ου} αιώνα, καταγράφεται μια εντυπωσιακή ανάπτυξη του διεθνούς δικαίου, ιδίως όσον αφορά το άτομο. Όχι μόνο προς την κατεύθυνση του «εξανθρωπισμού» (humanization) του διεθνούς

δικαίου, όσο για τον επανακαθορισμό της θέσης του στη διεθνή δικαιοταξία, όχι –τυπικά– γύρω από την ιδιότητα του υποκειμένου/νομικής προσωπικότητας, αλλά, ουσιαστικά, υπό το πρίσμα του «χρήστη»¹⁸⁰ του διεθνούς δικαίου.

Η νέα αυτή κατάσταση ενισχύεται από τα ανοίγματα της θεωρίας και τη δυναμική ερμηνεία του διεθνούς δικαίου από διεθνή όργανα, ιδίως τα δικαιοδοτικά. Τα αποτελέσματα δε καταγράφονται κυρίως στο πεδίο των δικαιωμάτων του ανθρώπου και, μετά την πτώση του διπολισμού, στο διεθνές ανθρωπιστικό δίκαιο¹⁸¹. Χαρακτηριστικές επίσης είναι οι εξελίξεις και στο πεδίο της διεθνούς ποινικής δικαιοσύνης, της δημιουργίας δικαιοδοτικών θεσμών, της εφαρμογής της οικουμενικής δικαιοδοσίας κ.λπ.

84. Από την άλλη μεριά, παραμένει ανοικτό –τυπικά– το ζήτημα του ατομικού δικαιώματος για επανόρθωση σε τομείς όπου δεν προβλέπεται ρητά κάτι τέτοιο¹⁸². Κι αν στο πεδίο των δικαιωμάτων του ανθρώπου δεν χωρεί αμφιβολία για τη νομική κατάσταση, σ' επίπεδο ΔΑΔ υπάρχει ασάφεια κι απαιτείται μια περαιτέρω προσπάθεια βολонταριστικής ερμηνευτικής προσέγγισης του ισχύοντος δικαίου¹⁸³.

180. Κατά την εύστοχη παρατήρηση του Εμ. Ρούκουνα, *Διεθνές Δίκαιο*, τ. Α', γ' έκδοση, 2004, σελ.32 επ.

181. Πρβλ. και τις παρατηρήσεις του Λ.-Α. Σισιλιάνου, *Η ανθρώπινη διάσταση του διεθνούς δικαίου. Αλληλεπιδράσεις γενικού διεθνούς δικαίου και δικαιωμάτων του ανθρώπου*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2010.

182. Βλ. π.χ. C. Tomuschat, «Individual reparation claims in instances of grave human violations: the position under general international law», in A. Randelzhofer, C. Tomuschat (eds), *State responsibility and the individual*, 1999, 1 (7)· L. Zegveldm op.cit., p. 503· Z. Hofmann, F. Riemann, op.cit., p. 31· M. Sassoli, *State responsibility for violations of international humanitarian law*, IRRIC, 2002, 401 ss.(419)· E-Ch. Gillard, op.cit., σελ. 535 επ.

183. L. Zegveldm, J. K. Kleffner, «Establishing an individual complaints procedure for violations of international humanitarian law», *Yearbook of International Humanitarian Law*, vol. 3, 2000, 384-401· J. Kleffner, *Improving compliance with international humanitarian law through the*

Ωστόσο, σ' αυτό το συγκεκριμένο ζήτημα, η νομική κατάσταση δεν φαίνεται να συμβαδίζει με τις γενικότερες εξελίξεις αναφορικά με τις παραβιάσεις του ΔΑΔ και την ευθύνη για την τέλεση τέτοιων παραβιάσεων.

85. Από τα προηγηθέντα γίνεται φανερό ότι η σύγκρουση αφορά, από τη μία πλευρά, τον κανόνα της ετεροδικίας που προστατεύει την κρατική κυριαρχία, και, από την άλλη, τους θεμελιώδεις κανόνες περί δικαιωμάτων του ανθρώπου και διεθνών εγκλημάτων. Ο πρώτος προστατεύει κρατικά συμφέροντα ισοτίμων και ανεξαρτήτων κρατών. Ο δεύτερος αναφέρεται στην ανάδυση αξιών και θεμελιωδών δικαιωμάτων, το ενδιαφέρον για την προστασία των οποίων μοιράζεται και προωθεί η διεθνής κοινότητα στο σύνολό της. Το δίδυμο αυτών των αξιών δεν συγκρούεται πάντα. Συχνά είναι συμπληρωματικό.

Η σύγχρονη δημοκρατική δικαιοταξία δεν θα μπορούσε να δεχθεί την απόλυτη ετεροδικία της ενδιαφερόμενης πολιτείας για πράξεις υπηκόων της για εγκλήματα πολέμου και εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας, διότι θα φάνταζε αναχρονιστική και ασύμβατη με τις απαιτήσεις της δικαιοσύνης και του κράτους δικαίου. Θα ερχόταν και σε ευθεία αντίθεση με άλλες εξελίξεις του διεθνούς δικαίου σχετικά με τη διεθνή ευθύνη προσώπων, της άρσης της ασυλίας αρχηγών κρατών κ.λπ. Τούτη η διαπίστωση πρέπει να συνεκτιμηθεί με το γεγονός ότι οι κανόνες διεθνούς ευθύνης και συνακόλουθα της ετεροδικίας κράτους διατυπώθηκαν σε μια εποχή όπου το άτομο είχε τελείως διαφορετικό καθεστώς από πλευράς διεθνούς δικαίου. Αντίθετα, σήμερα κινούμαστε στο πεδίο της ατομικής ποινικής ευθύνης, της οικουμενικής δικαιοδοσίας και των διεθνών ποινικών δικαιοδοτικών οργάνων, των οικουμενικών αξιών και αρχών, των κανόνων *jus cogens*¹⁸⁴.

establishment of an individual complaints procedure, LJIL, 2002, 237-250 (244).

184. S. Kunchel, «State Immunity and the Promise of *Jus Cogens*», 9 *Northwestern University Journal of International Human Rights*, 2011, 149.

Εξάλλου, όπως αναγνωρίζει η πλειονότητα στην απόφαση *Πινοςέτ* της Βουλής των Λόρδων, «είναι αντιφατικό από τη μία να υπάρχει καθήκον τα κράτη να δικάζουν ή να εκδίδουν εγκληματίες πολέμου και από την άλλη να αναγνωρίζεται στα ίδια ασυλία για αυτά τα εγκλήματα»¹⁸⁵. Η «θεμιτή» επίκληση εθνικού συμφέροντος από κράτος για «εξαίρεση» από δικαστική δικαιοδοσία ασφαλώς χάνει το βάρος της, εν όψει της όλης σύγχρονης ανάπτυξης του διεθνούς δικαίου.

86. Προς την ίδια κατεύθυνση κάμψης της ετεροδικίας, εξάλλου, συγκλίνει και η οικουμενικά παραδεδεγμένη αρχή *ex injuria non oritur*, κάτι που ανεξάρτητα από τον χαρακτηρισμό των πράξεων ως *jus imperii* ή *gestionis*, επιτείνεται από το γεγονός της παραβίασης κανόνων *jus cogens*. Το διεθνές δίκαιο δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να ερμηνευθεί ότι προστατεύει πράξεις που παραβιάζουν κάθε έννοια διεθνούς νομιμότητας.

87. Όσον αφορά ειδικότερα την υπόθεση της «σφαγής του Διστόμου», η θέση του Έλληνα δικαστή αποτελεί ασφαλώς μια καμπή στην εθνική και διεθνή νομολογία, και μια σημαντική συμβολή στην εφαρμογή του διεθνούς δικαίου, στο πεδίο της δικαστικής ασυλίας του κράτους, αλλά και του δικαιώματος επανόρθωσης ιδιωτών, θυμάτων σοβαρών παραβιάσεων του ΔΑΔ με χαρακτήρα *ius cogens*. Η αξιολόγηση αυτή, ως προς την αξία της, δεν μεταβάλλεται, έστω κι αν το ΑΕΔ, με την οριακή θέση του (6 έναντι 5) μεταγενέστερα έδειξε να αμφισβητεί τον αναδυόμενο διεθνή κανόνα που θέλει τη δικαστική ασυλία του κράτους να υποχωρεί ενώπιον διεθνών εγκλημάτων που συνιστούν σοβαρές παραβιάσεις του ΔΑΔ, με χαρακτήρα *ius cogens*. Αλλά και η θέση του ΑΕΔ –αναφορικά μ’ έναν εξελισσόμενο εθιμικό κανόνα του διεθνούς δικαίου– υπόκειται σε νέα ανάγνωση και αξιολόγηση, λαμβά-

185. Βλ. Λόρδοι Browne-Willkinson, *ibid.* 114· Millet, *ibid.* 169· Hope, *ibid.* 152.

νοντας υπόψιν τις εξελίξεις σε εθνικό και διεθνές επίπεδο. Και βέβαια, το Διεθνές Δικαστήριο στην απόφασή του, προσεχώς, στη γερμανοϊταλική διαφορά, με την Ελλάδα παρεμβαίνουσα, θα αποφανθεί και –ίσως– θα ξεκαθαρίσει το νομικό τοπίο σ' αυτό το ιδιαίτερα κρίσιμο και δύσκολο ζήτημα της κρατικής δικαστικής ασυλίας. Κάτι που θα έχει επιπτώσεις ασφαλώς και στην ελληνική έννομη τάξη και στη διεθνή δικαιοταξία, αφού στην ουσία του το διακύβευμα της υπόθεσης οριοθετείται στις σχέσεις ατόμου-Κράτους στο σύγχρονο εξελισσόμενο διεθνές δίκαιο.

88. Αυτός ο δρόμος, όμως, διεκδίκησης αποζημιώσεων από τα θύματα της ναζιστικής λαίλαπας στην κατοχή του 1941-44 στην περίπτωση του Διστόμου, δεν απαλλάσσει τη χώρα μας από τη δική της ευθύνη, να απαιτήσει από τη Γερμανία –η οποία έχει αναγνωρίσει την ευθύνη της για τα εγκλήματα του Γ' Ράιχ– να προχωρήσει στην πλήρη ικανοποίηση κατά το διεθνές δίκαιο των θυμάτων του ολοκαυτώματος στην περίοδο της κατοχής και όλων εκείνων που ζημιώθηκαν από τις σοβαρές παραβιάσεις του ΔΑΔ. Η αναπάντητη Note Verbale του 1995 χρειάζεται υπενθύμιση και συνέχεια.

Θα πρέπει να υπάρξει συνεννόηση με τη Γερμανία, προκειμένου να υπάρξει ανταπόκριση. Άλλως, αν η διαφορετική προσέγγιση εξακολουθήσει να υπάρχει, η Γερμανία θα πρέπει να συναινέσει σε προσφυγή σε διεθνές δικαιοδοτικό όργανο, αφού η ελληνική μονομερής προσφυγή στο Διεθνές Δικαστήριο παρουσιάζει δυσκολίες. Παράλληλα, πρέπει να απαιτηθεί η επιστροφή του αναγκαστικού δανείου του 1942/43¹⁸⁶.

89. Από την πλευρά της, μια χώρα σαν τη Γερμανία –οδηγός σήμερα στις διαδικασίες της ευρωπαϊκής ενοποίησης,

186. Τη νομική επιχειρηματολογία καταγράφει ο Καθηγητής Κ. Οικονομίδης –τότε Προϊστάμενος της Ειδικής Νομικής Υπηρεσίας του Υπ. Εξ.– σε άρθρο του στο *Βήμα* 2.6.1991, σελ. Α25, και σήμερα ο Καθηγητής Α. Μπρεδήμας, βλ. τη σχετική συμβολή του σ' αυτό τον τόμο, παρακάτω.

που επιθυμεί να συμμετέχει στην καθοδήγηση και της τύχης της παγκόσμιας κοινότητας, μελλοντικό μόνιμο μέλος (;) του Συμβουλίου Ασφαλείας— δεν μπορεί να εξακολουθεί να κρύβεται πίσω από υποκριτικά σχήματα πολιτικής και νομικής «αδυναμίας». Φέρει ακέραια την ευθύνη για την αποσιώπηση του θέματος των επανορθώσεων από την ιστορική συνθήκη (2+4) επανένωσης των δύο Γερμανιών, που υπέχει θέση συνθήκης ειρήνης κι επομένως την απουσία λύσης. Όπως και για την μη επιδίωξη συνεννόησης με την Ελλάδα την επαύριο της επίδοσης της Note Verbale του 1995. Είναι υποκριτικό να κρύβεται πίσω από την όποια ετεροδικία της, για να αποφύγει τις ευθύνες της και τα θύματα που ζητούν δικαίωση. Ας δείξει —επιτέλους— ότι δεν υπάρχει πλέον άλλο περιθώριο ανοχής. Η τέλεση διεθνών εγκλημάτων δημιουργεί διεθνή ευθύνη του δράντα, που υποχρεούται σε επανόρθωση. Η παραβίαση του κανόνα συνεπάγεται ευθύνη και αξιώσεις για αποζημίωση που το κράτος πρέπει να καλύψει. Άλλως, η μη επανόρθωση για οποιονδήποτε λόγο, καταλήγει σε απουσία ευθύνης και κύρωσης, κι επομένως σε αναίρεση του περιεχομένου του κανόνα και της ratio της ύπαρξής του. Δηλαδή στην αναίρεση της επιθυμίας της διεθνούς κοινότητας που εκφράζει ο συγκεκριμένος κανόνας.

Μ' άλλα λόγια, η Γερμανία θα πρέπει, λοιπόν, είτε να προσβλέπει στην εσωτερική έννομη τάξη της χωρίς περιορισμούς, ένδικη προστασία για τέτοιες ατομικές αξιώσεις θυμάτων παραβιάσεων του ανθρωπιστικού δικαίου, ή θα πρέπει σε διακρατικό επίπεδο να αναλαμβάνει την ευθύνη της και να προχωρά στην καταβολή αποζημιώσεων μέσω του κράτους της ιθαγένειας των θυμάτων. Δηλαδή, χωρίς αρνήσεις, επιφυλάξεις και ανυπόστατη επιχειρηματολογία, να (δεχθεί την υποχρέωσή της) να συνεννοηθεί με την Ελλάδα για τις ελληνικές αξιώσεις —το αναγκαστικό δάνειο είναι αυτοτελές ζήτημα και χρήζει ξεχωριστής αντιμετώπισης— και να προχωρήσει συγκε-

κρινόμενα στην καταβολή των πολεμικών επανορθώσεων. Είναι το ελάχιστο που μπορεί να πράξει, για να υπάρξει δικαίωση για τα θύματα και να επιβληθεί πραγματική δικαιοσύνη και το κεφάλαιο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος να κλείσει οριστικά.